

Авоніа Полтава

НАД БЛАКИТНИМ
ЧОРНИМ МОРЕМ

Над блакитним Чорним морем (Полтава Леонід)

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

*"Не вміли будувати власної держави,
опинились в чужих руках".*

Леонід Полтава

Читаючи повість Леоніда Полтави "Над блакитним Чорним морем", особливо перші сторінки, я не міг зрозуміти, що це: документальна повість, мемуари учасника революційних подій чи художній твір? Причиною було введення автором "збірного образу Остапа". Цим, на мій погляд, Леонід Полтава вніс певні замішання і дещо послабив документальну вартість своєї праці.

Та, читаючи далі, особливо розділи, що стосувалися еміграційного побуту українців - "добровольців" у Туреччині та інших державах, я відкинув сумніви; повість Леоніда Полтави "Над блакитним Чорним морем" можна вважати документом епохи, особливо в тих моментах, які стосуються зображення приватного життя героя - чи то в Україні, чи то на еміграції. Так, можливо, з книзі є якісь неточності - з погляду прискіпливого історика. Та що вони значать поруч із загальним правдивим описом трагічної епохи?!

А те, що завдяки цьому твору збережені досі не відомі картини з українців у Галліполі, в Долині рож і смерті, в Болгарії, ставить цю книгу в ряд надзвичайно цінних документальних свідчень про трагедію українського народу.

Для мене особисто як читача відкриттям стало доброзичливе ставлення турецького народу до українців, своїх колишніх ворогів, які в минулому нещадно вирізували "бусурман" на чорноморському побережжі Туреччини. Коли ж козаки-українці потрапили у біду, турки виявили всю можливу доброзичливість до наших братів, надавши їм і притулок, і скромну їжу. Турки називали наших братів не інакше як "кардаш козак", "якші козак", тобто земляками, добрими козаками, добрими людьми...

Отак історичні знання допомагають нам щільніше зрозуміти союзників у сучасному житті. І тепер, по прочитанні цієї книги, абсолютно недивним виглядає бажання автора, щоб "не ворожнеча, а приязнь між Україною і Туреччиною були вічно".

А взагалі, це повість, як слушно зазначає автор, про наше "власне безголів'я у 1917-1920 роках", про те, як відсутність повноцінного національного проводу призвела до поневіряння українців по різних неукраїнських арміях, а врешті, до поразки на всіх фронтах.

Наслідки цієї поразки відчуваються і нині. В усьому. Зокрема, на фронтах історичної науки. Досі в українській історіографії не домінує справедливість і правда про Визвольні змагання, досі не сказано на державному рівні про вину найвищого керівництва УНР (насамперед Володимира Винниченка і Михайла Грушевського) в поразці українського народу. Більше того, їм ставлять пам'ятники, їхніми іменами називають вулиці, на їхні ювілеї влаштовують

врочисті академії. Їх безвідповідально обертають із символів паразки на символ жертвовної боротьби.

Зрозуміло, що Україна не матиме жодних перспектив, доки винуватців національної катастрофи зображують героями, а справжніх реальних героїв обертають розчерком пера на анархістів, ворохобників.

Леонід Полтава, розповідаючи про революційні події у Лохвиці, висвітлює державотворчу діяльність Центральної Ради. Так, попри самоорганізацію українців під проводом місцевих кооператорів та священників, творення міліції у Лохвиці та проведення стихійної українізації міста, від українського уряду до Лохвиці так і не прибув жодний представник, із Центральною Радою не було зв'язку. Інформація про події в Києві і загалом в Україні надходила через випадкові часописи.

І ось радісний вигук автора: "Нарешті український уряд проголосив мобілізацію!" Але як уряд цей розпорядився українською силою" яка зголосилася до АрміїУНР?! Леонід Полтава стверджує, що до Лохвиці зійшлося 50000 юнаків. Може, це й перебільшення, але викликане воно було саме великою масою народу, який відгукнувся на заклик Директорії. Селяни, в яких раптом пробудилася козацька душа воїна, побачили, що вони - попри заклик! - нікому не потрібні. "Крім приватних людей, ніхто ними не цікавився, - пише Леонід Полтава, - ніхто з уряду до них не прийшов. Посиділи вони отак два тижні і під кінець почали розходитись... Стався злочин супроти Республіки, і не відомо, кого треба судити за нього!"

Далі автор пише, як у серпні 1919 р. рішуче проводив мобілізацію українського населення до своєї армії Денікін. "За непослух - розстріл. Так мобілізував ворог! Ще недавно ця ж наша молодь сама просилась у своєї Армії та ніхто до неї тоді не прийшов!.."

Безвідповідальність політичного керівництва УНР у питанні створення збройної сили українського народу призвела, врешті, до окупації України немилосердним російським народом. І вина за подальші жертви теж насамперед на керівниках УНР. Треба дивитися правді в очі: на руках Винниченка і Грушевського - кров мільйонів українців, що стали жертвами їхньої злочинної політики роззброєння українського народу.

Боротьба Винниченка і Грушевського проти створення української армії 1917 р. та безвідповідальна "мобілізація" в листопаді - грудні 1918 р. призвели до історичної катастрофи нашого народу. Саме завдяки цим невідповідним керівникам УНР мільйони українців змушені були тікати з Батьківщини і розвіялися по світах, зникли за обрієм. Вони знайшли останній свій питулок на острові Лемнос, на берегах струмка під назвою "Дніпро" у Долині рож і смерті, таборах для інтернованих у Польщі та Румунії та десятках інших держав, а ті, що лишилися, лишилися на з'їдання окупантам. Один тільки Голодомор 1932-1933 років призвів до багатомільйонних українських втрат.

Чи хоч хто із дослідників Голодомору назвав головною його причиною політику Винниченка і Грушевського?!

Ні, всі звинувачують лише комуністів.

А як вони опинилися на нашій землі у ролі панів життя і смерті нашого народу?!

Чия капітулянтська політика призвела до того, що наш народ був кинутий на поталу російським більшовикам?!

Про високу національну свідомість українських мас, що волею недолугого "українського проводу", опинилися в чужій армії, свідчить такий характерний епізод із книги "Над блакитним Чорним морем", який варто процитувати: "Під час боїв під Каховкою пролетіла вістка, що регулярна Армія УНР прислала в Крим Військову комісію для переговорів. Не чекаючи наслідків переговорів наступного дня весь Кримський корпус вивісив жовто-блакитні прапори... а вояки причепили до своїх шапок шлики... Офіцери лише в кількох місцях противилися такій самовільній "українізації", інші мовчали, чекаючи наслідків переговорів..."

Такі переговори справді мали місце у 1920 р. Головою української військової делегації був полковник Армії УНР Іван Литвиненко, серед членів делегації був відомий організатор повстанського руху на Катеринославщині та Херсонщині доктор Гелев, за походженням серб... На жаль, бажаних наслідків ці переговори не дали... І синьо-жовті прапори та шлики довелося ховати...

У повісті "Над блакитним Чорним морем" багато зворушливих епізодів.

Одним із них і хочу закінчити своє коротке слово про цю книгу.

"Прийшов час попрощатися з сумною Долиною рож та смерті. Остап з друзями поспішив до знайомих турків, з якими обнявся на прощання, мов брат з братом. Групою пішли ще раз на цвинтар запорожців, гуртом проказали над ними "Отче наш", перехрестили ту землю "бусурменську", що стала останнім пристановищем для білих козацьких кісток. Двоє кубанських козаків і троє наддніпрянців залишилися на тому цвинтарі для варти, і турецькі власті дали на це згоду та дали їм скромне утримання. Яка дальша доля тієї добровільної варти біля духів наших предків?.."

А яка доля тих, хто не залишився в Туреччині, а перекинувся у Болгарію, а потім в інші країни? А яка доля тих, хто залишився в Україні і до кінця боровся проти російської окупації, а потім, змінивши прізвище, розтанув десь у Донбасі чи Казахстані? Що, взагалі, ми знаємо про долю нашого народу? І як нам жити далі, коли перерваний зв'язок між поколіннями - між мертвими, живими і ненародженими?

Отож, вихід цієї правдивої історичної книги надзвичайно важливий, бо відновлює духовний зв'язок між українцями різних епох.

Відновлення цього містичного зв'язку між мертвими, живими і ненародженими дає нам надію і віру в нашу історичну перемогу!

Роман Коваль,

письменник, президент Історичного клубу "Холодний Яр"

м. Київ

РЕПОРТАЖНА ПОВІСТЬ З 1917-22 РОКІВ

(Діється в Україні, Туреччині, Болгарії та ЧСР)

Повість написана на основі документів та розповідей учасників і очевидців тих подій. Більшість прізвищ у цій повісті - автентичні. Мовиться також про історичні події доби Української Національної Революції.

17 березня 1917 року

Людина - велетень і порошок одночасно - не може жити без віри. Кому не дали з дитинства Бога, той його шукає, часто не знаючи, кого шукає.

Багато людей вважають число 7 щасливим числом. У наші часи навіть реактивні літаки мають ч. 7, 707 і так далі (хоч і такі падають)...

Для багатьох співавторів цієї повісти-репортажу, між ними й інженера А.Кандіскаліва з міста Лохвиці в Україні, число 7 таки виявилось щасливим: з ним та з іншими багатьма героями повісти-репортажу я мав нагоду розмовляти впродовж довгих ночей, особливих закордонних, емігрантських ночей у Німеччині по Другій світовій війні; у Франції, де вони майже всі підряд були таксіварями; в Англії, в закуренних дільницях Бірмінігему; серед степів канадійської Манітоби, що так нагадують родючі лани української Полтавщини... З тих розповідей постало химерне плетиво майже фантастичних, але історичних, подій.

Треба було мати особливе щастя, щоб серед сотень тисяч куль і набоїв, серед гуркоту бомб із перших літаків - "літаючих гробів" у 1917-20 роках, і з модерних "штукасів", "літаючих фортець" і навіть советських "кукурузників" під час Другої світової війни, - вийти живим. Мабуть легше пронести в люту негоду запалену свічку!..

Наші збірні герої (будьмо модними, тепер герої - маса, котра, як побачимо з прикладу, ніколи не вміла і не вмітиме собою керувати) не лише пройшли крізь смерчі вогню й заліза: вони самі бились, по різних боках, у різних арміях, за ідею й без ідеї, з бажанням і без нього, і так зуміли всі програти, бо хоч тут не будемо вникати в питання націй, вони все ж були синами одного народу.

Крім того, всі вони повторили незвичайний український шлях: до історичного ворога - по порятунок. Щоб усе було зрозуміле, відвідаймо село Сінчу біля м. Лохвиці в березні 1917 року.

17-го березня 1917 року в селі Сінча

Українське село на початку 17-го сторіччя нагадувало велетенський парк з квітником. Тополі, дуби, над річкою Сулою - верби; біля кожної хати - полум'яні жоржини...

Того дня дерева стояли ще голі, квіти ще росли під землею.

Старий козак Данило Морачевський вийшов із хати дихнути свіжим повітрям, "слухати весну", - як він казав. Гукав у гаю сич, ще гукала якась птиця... Але старий козак відразу розрізнув, що глухий оклик "пу-гу! пу-гу!" - людини. Данило пугукнув і собі. За хвилину з Лохвицького шляху підлетіли до нього три

вершники: в жупанах, в синіх шароварах, з довгими папахами на молодих головах:

- Оце, батьку, тільки троє нас і лишилось.

Старий козак перехрестився. Виїхала сотня, а лишилося троє...

- Турки з засідки аж біля моря на нас ударили. Поклали ми їх багато, та не сила наша була, батьку. З десяток козаків вони заарканили і на галери...

- На Галліполі повезуть, - зітхнув старий Морачевський. - Через море, це за Босфором. Там невольниками-християнами торгують...

Козаки нашвидку вмились, а наймолодший обмив рану на руці. На ходу напились холодного молока з льоху...

- Їдьте ж до Лохвицького полковника, хлопці, - нехай готує три сотні: я поведу Дніпровськими плавнями: ми приберем їхні галери з Чорного моря...

17-го березня 1917 року в Лохвиці

Того дня ніхто з козацьких нащадків села Сінча, з яких багато жили вже в місті Лохвиці, не думав, що не одному доведеться незабаром побувати в турецькому місті Галліполі, побачити мури темниць, де тримали козаків, розбирати їхні останні стерті часом написи... і збагнути, що доки Україна змагалася з Туреччиною, - на півночі, над Україною збиралась важка громова хмара: вибивалась у силу Московщина, майбутня Росія...

Навіть не снилось щось подібне двом гімназістам. Обоє з 6-ої класи, він і вона. Вона - це Зіна Морачевська, нащадок давнього козацького роду, дівчина з кров'ю далекого прапредка Данила Морачевського, який повів триста років тому козаків на "чайках" через Чорне море аж під Трапезунд і щасливо повернувся до своїх дітей, щоб не вмерти на чужині, чого найбільше боявся.

Він - це наш збірний герой, юнак українського роду, який у царській гімназії мусів вчитись наполовину по-російському, наполовину - російсько-українськими "макаронами", а трохи таки й по-своєму, рідною мовою. І хоч йому роками вдовбували, що Україна - це лише Малоросія, южна (південна) губернія чи область Росії, - Остап не вірив. Подбали про це своїми віршами Тарас Шевченко та розповідями - учитель історії, українець родом.

Вони прийшли в гімназію, як звичайно, на 9 годину рано, того 17 березня 1917 року, не орієнтуючись у тому, що діялося в світі. Знали, що є війна, що цар Микола II хоче побити німця, але чому й за що - їх це мало цікавило.

Доходила вже майже 10 година вранці, а викладача не було. Нарешті з'явилась старша класна наглядачка, вся в чорному. Гімназисти притихли, хоч маком сій.

- Гімназисти! - сказала вона якимсь дивним, зміненим голосом, як звичайно, російською мовою. - Нині навчання не буде. Царя російського вже немає, тепер є революція. Сьогодні всі будемо маршувати містом.

Вона вийшла, кляса загомонала. Студент Давид Дунаєвський при всіх приколов собі на груди червону стрічку і почав нашвидку вчити гімназистів-співаків, у тому й Остапа, як співати "Марсельезу".

Через годину вулицями Лохвиці йшли маси людей з червоними прапорами. Де взяли ті прапори, чому вони червоні?.. - Остап доміркувався сам, що раз революція, то мусить бути й червоний колір. Того ж дня відбулась перша сварка між Зіною Морачевською і Остапом. Дівчина заявила, що не буде співати "Марсельєзи" і демонстративно викинула червоний бант:

- Я знаю від свого дідуся, що наш, український прапор, не червоний. Забула, якого кольору, але не червоний!..

Перше авто в Лохвиці

Хто їздив у Київ, той бачив авто. Але більшість лохвичан побачили його вперше весною 1917 року: не гуркочучи, а якось страшно тарахкаючи та курячи димом, перше лохвицьке авто пострибало по бруковій головній вулиці. У ньому стояли з десяток осіб та ще кілька на приступцях, біля шоферової кабіни. Майже всі в довгих шкірянках. Над авто - великий червоний прапор.

Люди вискакували з крамниць, майстерень, з будинків, щоб побачити "самохода", що чорним проворним жуком снував по місту. Мабуть ніхто тоді не звертав особливої уваги на прапор...

- Закрой свою гайдамаччину! - кричав один із тих, що снували авто по Лохвиці. "Гайдамаччиною" він назвав першу в тому місті "Українську книгарню", що її відчинив через кілька тижнів після проголошення революції учитель історії.

- Як мені Українська Центральна Рада накаже, тоді зачиню! - вигукнув у лице напасникові вчитель.

- То йди в Київ і питай, а я наказую зачинити! - наполягав той, що в шкірянці. Не довго думаючи, кинувся до портрета Тараса Шевченка, щоб зірвати, і в цей час прозвенів молодий дівочий голос:

- Спинись, застрілю!

Зіна стояла на дверях, чарівна у вишитій сорочці, з довгими темними косами. Спокійно тримала нагана в руці і так же спокійно цілила в голову напасника.

Щось бурмочучи, він подався геть. Зворушений учитель поцілував дівчину, почав розпитувати, де дістала зброю.

- В українській міліції, і ви дістанете, я за вас посвідчу, - ніяковіючи, сказала гімназистка. Зіні Морачевській ішов тоді сімнадцятий рік.

Швидко населення покидало на крамницях вівіски російською мовою, і так з'явилися вперше в Лохвиці прилюдні написи рідною мовою. Місто українізувалось стихійно. До української міліції записались добровільно понад двісті душ, здебільшого молоді; хотіли записуватись ще й багато інших, але не було зброї.

Червоне авто покотилось до військового начальника-росіянина, де вже радились "місцеві", наслані москалі: директори Реальної школи, гімназії, комерційного училища, начальник пошти і піп-русифікатор. Большевики, спільно з тими зайдами, почали чинити опір українізації міста, але українська міліція попередила, щоб сиділи тихо. У Лохвиці постав перший український театр; перший кобзар, прибувши не відомо звідки, виступив на сцені з концертом, і його потім несли в подяку на руках...

Як занотував один із наших героїв, "10 листопада 1917 року в Лохвиці відбувся перегляд української поліції - нашої першої збройної національної сили після розпаду Російської імперії". Огляд відбувся на широкому майдані, перед міцним, збудованим у бароковому стилі, Собором, і всі в місті знали, що той Собор збудував гетьман Іван Мазепа. Проходили сотня за сотнею, з гвинтівками, у сивих смушевих шапках та більшість у коротких кошушках, з доброї шкіри чоботях. Попереду їхали сотенні на конях, з шаблями при боці, у різнокольорових жупанах, позичених "для паради" з гардеробу мандрівного театру!

А в той час за рогом на балконі стояв большевицький агітатор і горлав про "світову революцію" та "комуну". Маса народу вигуками "ура" і "слава" вітали свою міліцію; дівчата кидались із тротуарів до юнаків з рушниками і приколювали їм квіти на грудях... Здавалось, що ніхто не звертав уваги на агітатора з його десятком прибічників...

Ціна старих чобіт

Незабаром до Лохвиці дійшли вістки, що в Росії Сашка Керенський, або як його звали місцеві солдати, "Балалайка", - який на місці поваленого царя, здеморалізував рештки царської армії, зруйнував дисципліну і... сам кудись утік.

У Лохвиці знову з'явилися чужі люди, зі зброєю, з червоними зірками на грудях та кашкетах, - казали, що вони десь із Донбасу. Говорили по-російському. З'явилися тут і там, агітували за большевиків - і зникали.

А однієї грудневої ночі в кінці 1917 року у місті заgrimіли вибухи гранат, затріскотіли рушничні постріли: большевики оточили будинки української міліції і йшли на них штурмом! У тих будинках було тоді з півсотні наших вояків, бо всі ж інші - це звичайні добровольці, які мали деінде постійну працю, спали вдома. Бій тривав з годину.

"Мене врятували від смерти старі великі чоботи", - занотував один із наших героїв, начальник міліції у Лохвиці. В 1947 році, в Західній Німеччині, під час довгих емігрантських ночей, він розповів, як це сталось:

- Тієї грудневої ночі, коли підпільні большевики зробили у нас переворот, стояв пекучий мороз. Я мав гарні чобітки, та вони були добрі тільки для паради. Тому постаравсь собі дуже великі, старі чоботи. Тієї ночі я спав у сторожці, чоботи-велетні, забруднені перемішаною із снігом землею, поставив біля ліжка. Коли вже не було як відстрілюватись, бо в сторожці було п'ятеро вбитих, і я побачив, як декілька большевиків з гранатами біжать до цього дому, - вирішив удати, що міцно сплю і нічого не знаю. Шукаючи начальника міліції, большевики вбігли в сторожку, присвітили сірником, побачили напис "Сторожка" і мої великі брудні чоботи біля ліжка:

- Это сторож, нехай спить, це наш - бачиш, які в нього страшні чоботи, - сказав большевик, і вони вийшли.

- Так чоботи, яким ціна була, як кажуть, три копійки, врятували людське життя.

Чекіст Рожко і Зіна Морачевська

Розбивши українську поліцію, що була б доброю підпорою Українському Урядові в Києві (але до Лохвиці не приїздив звітти представник, лише іноді доходили українські столичні часописи), большевики трьома автами виїхали з міста. Напевно, мали вже серед лохвичан своїх прибічників та агентів, бо всім обіцяли землю і навіть "фабрики та заводи". Дехто вірив у ті казки. Проти тих, хто ніяк не хотів іти за большевиками, відверто виступав проти, як у нас казали, "безбожного комунізму", большевики почали застосовувати терор. Наш збірний герой Остап також одержав, вірніше - знайшов біля порогу кимось підкинену записку: "Як не підеш за Леніном - пропадеш". Декого з українських інтелігентів у Лохвиці большевики схопили так, що й сусіди спочатку нічого не знали.

У недалекому селі Сінча отаборилась "Чрезвычайна Комісія", коротко ЧеКа, якою керував не відомий там нікому Рожко. Мав важко озброєний невеликий загін з різних людей, навіть латишів, був і місцевий "большевик" Перепелиця, який ще за царя все пропив, а тепер не мав за що випити. Перепелиця особливо немилосердно знущався з українських селян, які відмовлялись говорити з чекістами, не те, що дати їм якусь їжу.

Зіна Морачевська кілька місяців жила у своєї родини, в селі Сінча.

- Я кілька разів чула постріли за селом, під вітряками, - розповідала вона Остапові. Не витримала, набралась відваги, і пішла туди увечорі. За гайком - плазувала у високій траві, щоб побачити на власні очі, що там діється, чому там земля перекопана. Так я кілька разів побачила Рожка, Перепелицю та кількох чужих, як вони розстрілювали зв'язаних під двома вітряками. Не могла вийти з дива, чому ті люди не кричали, чому не кидались втікати!.. Як це так, щоб мужчини гинули, мов бидло!

- Знаєш, як людина... все надіється, що полякають та й пустять...

- Ой, Остапе, хіба й ти не розумієш, що Москва України так не пустить? Та ж у Росії нічого немає, крім картоплі і конопель! Сибір? - Сибір то також не Росія, там буде своя влада, сибірська...

Чекісти так тероризували місцеве населення, що люди почали втікати з Сінчі та околичних сіл до інших місць. Але то не була втеча для втечі: так поставала організована оборона українців за свої права на своїй землі.

У 1918 році, десь влітку, темної ночі невідома куля наздогнала чекіста Рожка. Пустила ту кулю молода вродлива гімназистка з Сінчі, і пішла всюди слава про відважну українську повстанку Лісову Квітку - Зіну Морачевську. До 1923 чи й 1924 року Лісова Квітка із своїми відважними, рухливими повстанцями на конях і тачанках (а вдень вони були звичайними собі селянами) боронила честь України, нищила комуністів, і своїх покручів-перевертнів, і зайд із Росії. Це історична постать. Вічна пам'ять Тобі, петлюрівська повстанко, Лісова Квітко!

Солдатня

Небагатьом із нас доводилось бачити перехід сотень тисяч, або й мільйонів мурашок з одного гнізда в інше. Коли вони перетинають шлях, то те місце двигтить, живе, рухається. Можна душити їх колесами авт, але мурашки йдуть і йдуть, немов у якомусь відчаї...

Фронт остаточно розвалився. Солдатня поверталась додому, із зброєю в руках, з голодними шлунками. Брудні, зарослі, завошивлені туляки, рязанці, десь аж з-над Волги... - вони, надивившись на фронті на те, чого ніколи не повинна бачити людина, ніби перестали бути людьми. Солдати-дезертири з неіснуючої російської армії, вояки неіснуючої російської імперії, яка тепер хотіла комуністичними гаслами наново зцементувати різні народи, - сунули шляхами, з боєм захоплювали потяги, відбирали в селян коней...

Розагітовані большевиками, вони шукали тільки хліба та золотопогонників, царських офіцерів, яких стріляли на місці. У Дарниці, біля Києва, в кінці 1918 року, стався такий випадок: начальник станції заявив солдатам та їхній "делегатії", складеній з "братків-товаришів", що не дозволить виїхати їхньому потягу, бо по тій самій колії назустріч іде інший потяг. "Товариші" вимагали, щоб начальник таки пустив їх потяг, і загрозили розстрілом. Недалеко вони відїхали, аж помітили, що назустріч іде інший потяг! Заледве спинили перевантажений ешелон, зчинилась паніка, розлючена маса із зброєю подалась назад, на станцію в Дарниці. "Товариші" не знайшли начальника, бо він вчасно втік, але зловили його помічника та ще одного старшину, який сховався в залізничній будці, - і тут же винесли присуд: за те, що пустили потяг на потяг - обох повісити! Не минуло й п'яти хвилин, як обоє невинних людей загинули, під регіт здичавілого натовпу.

Початок "Білої армії"

Десь у центрі України, в столичному Києві - українці сварились між собою. На провінції не знали чому, що там непорозуміння, чому Гетьман проти Петлюри? Чому Винниченко твердить, що Україні не треба армії, і то тоді, коли москалі - червоні й білі - нашвидку організують свої армії, навіть з Чехії іде якась бойова одиниця, з Румунії також... - і все це на Україну!..

Українська народна влада здійснювалась на провінції найбільше з допомогою кооперативних працівників та свідомих священників-українців. Ходили чутки, що й на Заході України - також наша влада, та що там є вже армія - Українські Січові Стрільці. Це додавало заохоти, віри у власні сили. Малі наші повстанські загони винищували большевицькі групи.

Дедалі, то частіше почали говорити, що на Україну прийдуть німецькі війська, і що на це дав згоду гетьман Павло Скоропадський.

За його керівництва був налаштований залізничний рух, на станціях запрацювали буфети, у містах ресторани, добре працювала пошта. Але люди не знали, що думає Гетьман, дехто твердив, що то - не Мазепа, що він слабовитої вдачі.

Почувши про недалекий прихід німецької армії, а також тиснені загонами української самооборони і рухливими повстанцями проти большевиків, - збольшевичена солдатня, чекістські "отряди"-загони і окремі комуністи почали масово втікати з української території в Росію, в Московщину.

Біля Києва був великий табір з полоненими-чехами. Українська Центральна Рада дозволила їм організувати Чеський Легіон, дала зброю, обмундирування і харчі. Діставши зброю, чехи почали - під час наступу армії кайзера - шукати шляху з України. Тому, що німці зірвали залізницю в районі білоруського Гомеля, чехи почали відступати через Гребінку-Ромодан-Сінчу-Бахмач. Саме на

Бахмач наступали з Ніжина німці, і чехи мали там з німцями короткий бій. Потім цей легіон подався на Московщину, далі на Сибір, де поєднався із царським білим генералом Колчаком. Разом з його військами чехи наступали на Москву, врешті-решт зрадили Колчака більшовикам, а самі, прихопивши "царську казну" в багато мільйонів доларів, повернулись із Далекого Сходу додому та мали за що почати будувати Чеську Республіку...

Ще Гетьман Скоропадський був при владі, а Головний Отаман УНР Симон Петлюра, після ув'язнення, готував сили для перевороту, задля більш народоправної Української Народної Республіки і усунення німців з Української Землі, - важлива подія сталась на колишньому Румунському фронті. Київ, грузнучи по-коліна в сварках, непорозуміннях та й далі вагаючись, чи проголошувати незалежність України від Росії, чи лише федерацію й автономію... - не звертав уваги на південну частину України. Тим часом, з колишнього Румунського фронту йшла група росіян, переважно кадрових офіцерів, із зброєю в руках, через українську територію. Та група з яких 300-400 осіб, добре озброєна і здисциплінована, дістала кілька ударів від українських повстанців, однак, свого курсу не змінила: вона прямувала на Дін, до "Білої армії" генерала Корнілова. Група посувалася в напрямку міста Бреславля на Дніпрі; нижче Каховки білі москалі переправились через Дніпро по понтонному мості, на короткий час захопили Каховку, звідти рушили на Маріуполь, а потім на Дон. Тоді в місті Армавірі й розпочалась організація Білої армії, що нічого не здобула для прогнилої царської Росії, але дуже нашкодила Україні та всій антикомуністичній боротьбі.

Саранча з півночі

Наш збірний герой, на ймення Остап, не знав, що діється з Зіною, нареченою, яка сказала, що доти не вийде заміж, доки не буде Української Держави. Він чув про оборонний український загін Лісової Квітки на Полтавщині, але не здогадувався, хто ним керував. Тим часом у Лохвиці населення поділилось: одні тягли за більшовиками, наслуховавшись їхніх агітаторів; інші - готові були збройно боротись за Україну, проти всіх окупантів, але ніхто їх не кликав. І Остап не міг збагнути, чому це так, що діється? Вірив, що все складеться щасливо. Тим більше, що Київ уже замкнув кордон з Росією, більшовицькою Росією Леніна.

У Києві, повідомляла преса, стався переворот, до влади прийшов Петлюра, патріот, син незаможних службовців з Полтави, журналіст, який і в Москві наважився видавати відважно редаговану "Украинскую жизнь". Говорили, що мав великий військовий талант і добрих генералів при собі, що хотів здійснити в житті ідеали Гетьмана Мазепи, себто він у союзі з Московщиною не буде. Та були й такі, що запитували вголос, чи не занадто пізно Україна береться налагоджувати своє державне життя?

Ніби у відповідь - з півночі почали сунути в Україну та в сусідню молоду незалежну державу Білорусь більшовики. Ленін послав свого командира Муравйова на чолі голодних і обдертих московських полків, і він мав відверто заявити, що ми принесем комунізм в Україну "на кінчиках наших багнетів".

Слідом за полчищами Муравйова на молоду Українську Народну Республіку сараною посунули голодні російські мужики й робітники, на Україну, по хліб.

Муравйов ішов і винищував українців збройно. Дійшло аж до героїчного і, водночас, трагічного бою під Крутами в 1918 році, коли молодь, гімназисти і студенти вийшли боронити Київ перед більшовиками. Мало хто вийшов живим із Крутянського бою, з-під куль і багнетів лютої, п'яної матросні. Винниченка кияни прогнали, а Симон Петлюра почав негайно організувати Армію УНР. Тоді у великій пригоді став полковник Євген Коновалець із своїм здисциплінованим військом з Західної України.

Тим часом сотні й сотні тисяч голодних росіян з Московії потягами й пішки, з торбами за плечима, у стоптаних лаптях прямували в Україну. Військо їх не займало, бо ж голодуючі. Однак, "мішочники", як їх називали наші люди, не лише просили, а подекуди й нападали, грабували, вбивали за хліб. Мало хто з них хотів заробити хліба в наших селян, кожен хотів того хліба задурно.

По місцевостях, де знову з'явилися чекісти, силою відбирали в селян харчі, накладали так звані "продразв'орстки" (від "продовольствіє" - харчування, щось на зразок фашистських "контингентів" в Україні під час Другої світової війни). Українське село давало потроху муки і навіть сала голодуючим з Московщини, зате всіляко уникало дати хліб "товаришам", які кричали про світову революцію, а в себе, в Росії гинули з голоду. ЧеКа почала вдаватись до розстрілів, а наші селяни - до самооборони, де не було частин Армії УНР. Врешті-решт, тих "мішочників" більшало щодня, і українське село само почало виганяти їх з України. Як з-під води, виникли чималі загони повстанців. Один із наших збірних героїв, Яків Павлович, колишній офіційний перекладач при Гетьмані П.Скоропадському в Києві з російської на українську мову (був і такий у Гетьмана, який спочатку не надто вправно володів українською, що й не надто дивно: був нащадком одного з українських гетьманів з часів козаччини, але більшість життя провів між росіянами, в чужому оточенні, потім у високій військовій школі), - занотував і вивіз до Франції такі дані про українські національні повстанські загони по боротьбі з муравйовцями та "мішочниками": в районі Бахмача-Ромнів-Ніжина діяв отаман Ангел, який мав 800 вершників та близько 1000 піхотинців; в районі Лохвиця-Чорнухи-Лубні-Піски-Сінча діяли дві повстанські групи: Лісової Квітки, яка мала понад 250 повстанців, і отамана Зеленого з Прилук, який часом мав і по кілька тисяч вояків; у районі Комишна-Попівка-Миргород-Ромодан-Дубрівка бив більшовиків та розганяв "мішочників" повстанець М.Данченко, з містечка Комишна, син учителя математики. (Ці дані стосуються лише Полтавщини і частини Чернігівщини).

Повстанці в кількох місцях перетяли Україну, тримаючи рухливу фронтову лінію на віддалі в яких 10 км. від залізничних станцій. Коли з станції надходив більшовицький загін, повстанці зустрічали "товаришів" густим вогнем; коли ж сунули "мішочники", тоді вистачало й батогів, і так їх завертали назад. "Мішочники", опинившись знову біля залізниці, влаштовували мітинги, кричали, що їх побили "хахли" і домагались хліба та охорони. Більшовики тоді не могли дати їм ні одного, ні другого: зруйнована революцією Росія пухла з голоду; "рабоче-крестьянское правительство" Леніна й компанії, пострілявши фахівців, не вміло й коня запрягти чи вести потяга... Більшовики відбивались на два фронти: їх відпирала назад у Росію Армія УНР, з півдня їх витискали білі москалі, вірні царській Російській імперії; у той час на великому просторі від

Кременчуга до Одеси проти комуністів виступали справжні армії повстанців Григоріва та гуляй-батька анархіста Махна.

Китайці на станції Сінча

Большевики з захопленої ними території України - з Харкова й околиці поблизу російського кордону, почали посилати на наші села для розправи... китайців, на чолі яких стояли... латиші! На станцію Сінчу пішки прийшли близько 2000 китайців, брудних, скуластих, із сухим блиском у малих, злих очах. Деякі носили волосся, заплетене в коси. Багато з них не мали поняття про большевизм чи комунізм: "Твоя платить, моя стреляйт", - казали вони. Ленін платив, і китайці йшли. Головний удар вони сконцентрували на містечко Комишну. Добившись туди, китайці там і по дорозі вигнали сотні селян з підводами - мали везти хліб, який китайцям ще було треба здобути...

В дорозі до підвідників не раз підходили наші пастушки і переказували їм вказівку українських повстанців: на шляху Миргород-Комишна, у Великій Балці всі мали зіскочити з возів і під ними поховатись.

І дійсно, у Великій Балці сотні селян, мов на наказ, спинили коней, а самі - під вози! Китайці не второпали, в чому справа, кинулись питати, а з обох боків балки застрочили українські повстанські кулемети! Кінчилось тим, що до 300 "світових революціонерів" полягли трупом біля возів, а решта кинулась бігти до станції Сінча. Хоча там стояв їхній штаб, ті найманці навіть у станичні мури не змогли потрапити: лив дощ, а увесь вокзал був забитий "мішочниками", котрих наші села гнали в три шиї геть. Де ті китайці потім поділись - ніхто з наших збірних героїв не знає. Та кожен із них сказав авторові приблизно таке: "Кругом аж кишіло від повстанців. Лише одне - кожен отаман діяв на свою руку, тоді було дуже мало зв'язку між повстанцями".

Українська мобілізація

Нарешті український уряд проголосив мобілізацію!

Наш збірний герой не знає, як вона проходила де-інде, але в Лохвиці це було так: на повідомлення про мобілізацію до Армії УНР прийшли до міста яких 50000 молодих селянських хлопців. Як і було сказано в наказі-оповістці, всі вони взяли з собою харчів на 2 тижні. Лохвиця заледве мала трохи більше населення ніж 50000 людей, тому довелось і в школах приміщувати новобранців, і по хатах розбирати, а багато тисяч із них спали в парках та й просто на вулицях попід будинками. Крім приватних людей, ніхто ними не цікавився, ніхто з уряду до них не прийшов. Посиділи вони отак два тижні і під кінець почали розходитись. На очах Остапа стався злочин супроти Республіки, і не відомо, кого треба було судити за нього! Місцева влада мала наказ не втручатись у мобілізацію, лише допомогти тій молоді; військова влада тоді напевно не знала, що мала таку резервову силу! Кілька тисяч тих селянських хлопців врешті-решт самі приєднались до повстанських загонів, а інші пішли знову до плугів тоді, коли треба було братись за зброю.

Уся Лівобережна Україна кипіла і роїлась від невеликих повстанських груп. Большевики, якщо десь і з'являлись, то тримались залізничної станції, на села боялись і носа показати; однак, інколи ночами робили наскоки, забирали кількох

закладників і зникали, а потім, загрожуючи, що постріляють закладників, домогались хліба (і часто діставали).

Великдень 1919 року

Остап виразно пригадує, як стояв біля станції Сінча перед Великоднем із друзями, очікуючи знайомих з церкви. Всюди тихо, святково. Повстанці, мабуть, усі були тоді вдома, щоб розговоритись із ріднею. Ще ледве на світ благословило, як зарокотіли в чистому небі дзвони. Ось-ось і покажуться перші групи людей, із свяченими пасками та крашанками...

Зненацька звідкись, ніби з-під вагону, з'явивсь перед Остапом і його друзями середнього віку, дуже худий "мішочник", у класичних російських лаптях. Підійшов і прохає продати муки.

- Звідки ж ти?

- Ми Валагодськіє-то, - відповів той, заїкаючись (себто, з Вологодської губернії в Росії).

- А чого ж ти не залишивсь на пасху вдома? Чи Ленін заборонив пасху?

- Да Ленін-то у нас єсть, но хлебца, хлебушки-то нет! Нечево кушать, нету і пасхі.

Доки тривала ця розмова, почали надходити люди із свяченим. Усе вдягнене в українську народну ношу; кошики, повні всілякого добра, прикрашені вишитими скатертинами... Справді, все цвіло в променях сходячого сонця, мов той мак... Побачив москаль цю картину, став на коліна, почав хреститись і сказав: "Господь Бог мене послав у той край, який я бачив тільки в театрі!"... Став на рівні ноги і почав вклонятись нашим людям... Вони ж зібрались довкола того "кацапа", надавали йому всякої-всячини, бо ж Великдень, серце християнське велить; дістав він ще й муки від когось, і так пішов на залізничну станцію, оглядаючись на небачене диво - на красу й багатство України.

Остап зазначив у своєму щоденнику пам'яті: "Це характеристична риса українського народу, його б'ють, а він ще й обдаровує"...

Серед повстанців отамана Зеленого

Ще ранньою весною 1919 року з боку Прилук однієї ночі загуркотіли гармати. Їх було чути дедалі, то виразніше, вже й кулеметні черги, ніби швачка на машині шиє... Большевики, яких у місті стояло небагато, з кілька сотень, заметушились, почали заарештовувати свідомих українців. Багато встигли сховатись, але тих, що забрали, комуністи поспішно відводили до міської в'язниці. Кількох наших вдалося відбити, нападаючи з-за рогу, однак, большевики ходили чималими групами. Декількох учителів-українців вони порубали вночі біля цвинтаря.

З кожним днем гуркіт бою наростав. Пролетіла вістка, що то йде великий повстанський загін отамана Зеленого, та що йому допомагає якийсь полковник, родом із самих Прилук, завзятий ворог Росії. Чекісти, навантаживши підводи різним добром, під сильною охороною подалися з міста. На околиці їх трохи пошарпали наші. Тоді загинув начальник Чека, латиш.

Большевики, як передавали селяни, подались на місто Лубні, в якому в той час не було жодної влади.

Зеленівці, зайнявши Прилуки, перестали переслідувати червону збиранину з матросів. Вони негайно кинулись до в'язниці, чимало людей випустили, але з багатьма й розправились за те, що не пішли з батьком Зеленим, а потрапили в большевицькі руки. Така жорстока правда повстанського права.

Дід Василь

Чимала частина Зеленівців спинились на передмісті Прилук. То були переважно дядьки, років по сорок, в кобеняках, кожний з рушницею та іншою зброєю; мали обоз із яких ста підвід та дві гармати.

Остап зайшов до однієї хати, маючи намір і собі пристати до повстанців.

У хаті - повно людей. На столах печене й варене і, звичайно, сивуха. Хтось із козаків витинає на скрипці "Метелиці", деякі танцюють, приспівуючи. В той час увійшов якийсь їхній старший, і все ніби завмерло на місці. Дисципліна в Зеленівців була зразкова. Старшина нашвидку скося глянув на незнайомого молодого чоловіка, якого природа наділила буйною чорною чуприною і незвичайно блакитними очима. Один із повстанців підвівсь і голосно заявив: "З наших, я його знаю віддавна, гімназист". Остап і собі хотів обізватись, але старшина повстанців махнув рукою до якогось побратима і вони швидко вийшли.

Знову в хаті запанувала весела атмосфера, хоча вже без скрипки і танців. За стіл сів молодий Іван Красношапка, випускник Лохвицької гімназії, приятель Остапа. Всі замовкли, і Красношапка, обережно, наче Біблію, відкривши "Кобзар", почав читати повстанцям "Гайдамаки". Читав довгий уривок, а повстанці, навіть ті, що вже були напідпитку, сиділи, мов діти в класі, вслухаючись у кожне слово свого Батька Тараса, як вони любовно називали Тараса Шевченка.

- Дід Василь ідуть!.. - пролунав голос. Відчиняються двері, у велику й заможну, чисто вибілену селянську хату ввійшов сивобородий дід Василь, з рушницею за плечима. Струснув легенький сніжок (був ранній березень 1919 року), перехрестивсь до образів і так обізвався до повстанців:

- Іч, які проворні до печеного та вареного! А брати в'язницю, то лишили мені! Старий мусів і браму відчиняти...

- Діду Василю, - обізвався молодий повстанець, - я сам був при тому, як наші в'язницю відчиняли.

- Так то ж велику, а ту, що на околиці, малу - я сам відчинив! І не тільки випустив невинних людей, а ще й большевика привів!

Якийсь повстанець підніс дідові чарку, той вихилив, покректав і показав рухом, давай, мовляв, ще одну, бо "все пару любить".

- Покажіть нам, діду Василю, того большевика!..

- Подивіться, он у дворі стоїть, прив'язаний до воза.

- Прив'язаний до воза?!! - повстанці зареготали і до вікон: у дворі стояв прегарний арабський жеребець!

- Як це було? А так: як я помітив, що "наші товарищі" починають втікати, засів на млині над Лубенським шляхом, почекав, перепустив кілька підвід. Втікали вони швидко, алюром! А позаду один на отому скакуні, командир! Я його й зняв з першого пострілу, кінь став, як укопаний! Так я його і взяв, а оце ще й бумаги якісь...

За хвилину всі комісарові папери передав вістовий повстанець до штабу. Вибігаючи з хати, він крикнув:

- Діду, не розказуйте нічого! Я за хвильку повернусь!..

Повстанці посадили доброго гостя за стола, що аж угинався. Почали їсти, потекла "сивуха" (самогонка сивого кольору, бо не надто добре перегнана). Хтось почав, і всі підхопили: "Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці"...

- А чи знаєте, звідкіля ця пісня пішла? - запитав дід Василь.

- Пощо мені знати, аби вмів заспівати! - відповів козак-заспівувач.

- Так не годиться! Ти мусиш більше знати, як другі люди, бо ти повстанець! - поважно відповів дід Василь. В ту хвилину повернувся повстанець-вістовий, скинув шапку-смушівку, рушницю в куток, сам на лавку:

- А тепер, діду, починайте!

Один із наших збірних героїв, П.Яблонський (помер десь у 1950-их роках у Парижі, де "таксівкував" після повстанчого загону та Армії УНР і Калішу) згадував, що не було кращих хвилин у тривожному повстанському житті, як отакі оповідання дідів, кобзарів та й калік-старців, що снували по Україні (і не раз були повстанськими антикомуністичними розвідниками).

- Ну, кажіть же, діду Василю! - нетерпеливилось вістунові.

- Цить, дурню, сиди й слухай! - І дід Василь почав довгу розповідь, яку автор переписує тут дослівно з запису, одержаного в Парижі в 1953 році від П.Яблонського:

"Отож, був я тоді ще малим хлопцем, років з 15. Батько мій чумакував. Один раз каже мені батько, що незабаром буде великий ярмарок у Сорочинцях, треба нам їхати. Та й почали приправлятися на ярмарок. Це було тижнів за два до ярмарку. Наложили на віз трохи пшениці, солі, риби сушеної і в'яленої та краму. Вранці вирушили в дорогу. Літо було гарне, сухе, так що ми помалу з своїми сірими проїжджали села на Полтавському шляху. На ніч залишалися на шляху, повипрягаємо волів, пустимо пастись, а самі варимо зливану пшоняну кашу, а вранці знову в дорогу, чумакуємо далі. Отак зо два тижні майже. Нарешті добрались до Сорочинців, де під тим селом зустрів нас Гершко, щупав мішки з пшеницею, щупав рибу, потім гладив свою брудну бороду, підходив до батька, бив йому в долоні, знову відходив і все перещупував, і знову бив у долоні, аж нарешті зійшлись - і Гершко забрав увесь крам. Коли батько одержав гроші, та й каже: "Тепер, сину, поїдемо до діда Петра Чміля"...

"Приїхали. Дід Чміль зустрів нас весело: "Добре, що ви приїхали, а я якраз і барана забив на цей ярмарок!" Отож, зайшли ми в хату і почали гостювати. Ото було гостювання!.. Жінки носять на стіл жарену картоплю, баранину та всілякі їхні мудрощі, вже й у лісі менше біди, як у нас на столі їди! А дід Чміль вніс із

холодного льоху добру сулію вишнівки. Мені пити не давали, треба було ждати, аж добре вус вискочить під носом. Отак ми ярмаркували, що вже й другий тиждень минув, а ми ярмаркуєм!.. Прийшов ще й кум діда Петра. Він умів добре співати і читати псалтиря. Якось усі добре потягли, і вже в очах почали з'являтися чортики, тоді цей кум заспівав "Ой, не ходи, Грицю".

Як співав, то жінки, сидячи на лавці, всі втирали сльози. І тоді цей кум почав розказувати, звідки взялась ота пісня..."

"Було це давно, в нашому селі на Спасівськiм Куті. Жив собі там і один панок, у тітки Горпини, яка наймала вільну кімнату паничам. Цей панок був сільським писарем. Хоч і не папуга, но хапуга. Він був на вид невзрачний, сухий та тонкий, ноги криві, шия тонка, ніс довгий, губи товсті, зуби рідкі, очі як у жаби і волосся аж червоне - але був пан, бо писарчукував, носив капелюха, довгий лапсардак, з якого висіла брудна червона хустка, та мав довгі черевики з піднятими носками. Був пан і йому всі вклонялися та говорили "Господин писар". Отож, читаючи псалтиря у церкві, він приглядався до гарних молодиць. Одна молодиця, Мотря, сусідка, впала йому в око. І почав цей панок висиджувати на перелазі, куди треба було ходити по воду до криниці. І почав панок говорити з молодницею Мотрею. Помалу почав ходити й до хати, коли Гриця не було. Люди почали говорити, а дехто й завидував молодиці Мотрі..."

"Панок мав гроші!.. Мав на місяць аж 5 карбованців, а це були великі гроші, бо 10 яєць коштували шаг, а пляшка горілки 3 копійки... Сусіди почали говорити, та й сам Гриць помітив, що жінка ніколи не має часу поїхати в поле, або за коноплями. Одного ранку Гриць сказав жінці, що поїде в ліс по дрова. Було це в неділю. Мотря, мабуть, вже давно надумала, як позбавити життя Грицькові. Наварила зілля та задумала отруїти. Але Гриць був хлопець не дурний, довідався про все, чи підгледів, або хто з сусідів сказав. Як приїхав з лісу з дровами, розпряг воли, а сам до хати. А в хаті на столі вже парувал гарячий борщ і стояла пляшка з горілкою! Гриць пожалівся, що занедужав, а Мотря почала йому силувати горілку, та він пити не хотів. А потім ніби випив і почав качатись по долівці, - ну вже гине! А Мотря зразу витягла Гриця до сіней, накинула йому мотуз на шию, другий кінець перекинула через бантину, вибігла з сіней і стала кричати: "Рятуйте, люди добрі, Гриць повісився!.." Думала вража баба, що Гриць уже Богу душу віддав!.. А Гриць тим часом скинув мотуз із шиї і прив'язав до ступи, а сам заховався за коноплі, які стояли в сінях. Почали збігатись люди, і Мотря, вбігши в сіни, вхопилась за мотуз! Прибігли люди, навіть піп прибіг, дивляться: замість Гриця - висить на мотузі повішена ступа!.. Почали люди сміятись та ганьбити Мотрю. Потім виліз Гриць із конопель, і так наробила Мотря сорому на все село! Панич утік із села, а Мотря пішла в найми до жидів у якесь містечко. Отак-то, хлопці, правду як не топи, а вона все одно впливе!.." - закінчив дідусь-повстанець свій переказ.

Червоний розвідник

Зеленівці подались зненацька, серед ночі, казали люди, що до Холодного Яру. До місцевих людей нічого не говорили і їхнім життям не цікавились. Остап відчував, що це не були ті, які справді бились за Україну: тільки й слави, що випили багато горілки.

Повертаючись до своєї найновішої квартири, на станції Ромодан, зустрів кількох людей з містечка Комишни. Вони покинули загін Данченка і їдуть до Києва, до самого Петлюри, щоб питати що робити: большевики звідусіль напірають, загін Данченка дуже від них потерпів, дехто з повстанців утік додому, на село.

Один із данченківців розповів Остапові про свою пригоду з большевицьким шпигуном, заки йшли до станції.

- Большевики бачуть, що так нас не візьмуть, що ми все викрутимось і чого доброго, ще й їм голову скрутимо, взялись на спосіб...

І повстанець почав розповідь про каліку без обох ніг, із Зіївців (таким народивсь), який дуже добре лазив, як той пес, жебрачив по ярмарках і дооколичних селах. Його всі знали, як дуже упертого в жебранні та великого п'яницю. Той каліка мав напівсліпу дівчину-поводарку Євдоху, років 18-ти. Большевики використали каліку для себе, скориставшись його нахилом до горілки. Комунисти робили так: підвозили його в ті місцевості, де з'являлись повстанці. Він лазив, завжди з поводаторкою, жебрачив, пив і їв разом із повстанцями, як каліка - та все вивідував. Потім поводаторка, як напівсліпа, мандрувала собі кудись... І все переповідала комуністам. Сам жебрак був відомий ще й тим, що вмів наслідувати пісні птахів, а вже особливо іржання коней: вмів так іржати, що коні відгукувались на його іржання, й собі іржали, форкали... Але це й вивело того розвідчика на чисту воду! Стався випадок, що вкоротив йому віку, хоч багато повстанців поклали голови через того зрадника. Якось в одному лісі переїжджали повстанські хури-підводи. Їхали бездоріжжям, і всі щасливо проїхали, а останній віз відстав і загруз. Один із повстанців випряг коня, лишив двох побратимів біля воза і помчав по другого коня на підпряжку. Була ніч. Сидять повстанці, чекають. Раптом почули кінське іржання і подумали, що вже свої їдуть на допомогу. Чекають-чекають - нікого немає! Знову ірже кінь поблизу! Повстанці залягли за кущами з готовою зброєю. Чують, щось лізе, наче пес. А каліка, не діставши відповіді на своє іржання, підліз ближче до місця, де чув тупіт копит, побачив воза - без коня й без людей, зацікавився і підліз цілком близько. Там і схопили його повстанці. Привезли до штабу, дали шомполів - і розвідник про все признався. Що з ним сталось, як і з його поводаторкою, - наш збірний герой не знає.

Та такою "людиною" не варто й турбуватись.

Троцький - у трьох потягах рівночасно

Після Великодня 1919 року червоні, "красніє", як вони себе називали, почали із своїх причалів - залізничних станцій та кількох міст (у тому й Харкова) робити випадки на містечка і села. Червоний терор показував уже й не зуби, а ікла. Чекісти натрапляли в деяких селах на сильний опір української самооборони: їх обстрілювали, їхні коні пороли животи на заздальгідь покладених селянами боронах...

У той час білі почали натискати на червоних, між росіянами зав'язалась громадянська війна, але найбільше від того терпіла Україна, Кубанщина, Білорусь... У кількох українських містах, захоплених большевиками, стероризовані люди тижнями не голились, щоб нагадувати зовнішністю

більшевиків, чи бодай "пролетаріат" і таким шляхом врятуватись від кулі почервонілого окупанта.

Біла армія почала підходити з півдня до Харкова, де московські комуністи вже створили так званий "український уряд" - проти законного народного уряду Української Центральної Ради. Білі перервали залізничне сполучення Харків-Ворожба, червоні почали відступати на Полтаву-Ромодан-Бахмач. Повстанські загони не наважувалися зчіплятись із такою большевицькою силою; дядьки, на свою голову, подались на якийсь час додому, пили самогонку та їли вареники, очікуючи наслідку зудару червоних з білими, "а тоді ми їх і прикриєм". Така була повстанська тактика і стратегія.

Лев Троцький, щоб стримати червоний фронт, який валився під тиском білих частин, вірних неіснуючому вже цареві, вирішив сам з'явитись на фронтовій лінії. Тому, що на Полтаву можна було проїхати лише через Бахмач-Ромодан, він у середині червня 1919 року наважився: їхав трьома потягами, що йшли через 15 хвилин один за другим, всі були складені з чотирьох вагонів, однакового сірого кольору, однаково озброєні матросами, кожний потяг мав спереду кулемета. Повстанці прогайнували велику нагоду, спохопившись лише тоді, коли Троцький уже був у Ромодані. Кожний потяг проїздив дуже швидко, ніде не зупиняючись, і в кожному з останнього вагону ніби з лантуха сипались прокламації. У них закликали частини переляканих большевиків негайно спинитись і вирівняти фронт. Ось точний текст тієї прокламації:

"Товарищ, остановись!

Посмотри назад, кто идет. Идут золотопогонники, буржуи, помещики. Они хотят обратно наставить царя, отобрать от тебя и твоего отца землю, которую Ты сегодня достал, заставит Тебя работать на них... Остановись и посмотри, кто идет!

Троцкий,

Главнокомандующий Красной Армией".

Такий то він був, Лейба Троцький...

Біла армія на Лівобережжі

"Товариші" так швидко втікали на північ, в Росію, що не мали навіть часу оглядатись назад, щоб роздивитись, "кто ідьот"! Втікали на конях, возами, на потягах. Матроси стріляли паничів та заможних селян, гнали скот, різали на м'ясо молочних корів, а коли починало пекти в п'яти - кидали все і бігли до "матушки Рассеї".

19-го липня 1919 року загуркотіли гарматні стріли, а 20-го липня білі вже були у Лохвиці.

Втекли червоні москалі, прийшли білі, - але в суті нічого не змінилось: повстанці пересиджували той час по хатах та в лісах; білі офіцери шаблями зривали українські вивіски на "Просвітах", крамницях і школах, донищували те, що не встигли зліквідувати червоні. Розстріли, реквізиції, відбирання коней у селян - щоденне явище. Пронеслась чутка, що білі зірвали в Києві жовто-блакитний, український національний прапор, і що Денікін оголосив Україні війну. Народ не

знав, що діяти: не було вказівок від свого уряду, ані зв'язкових; декілька повстанських груп подались на захід України, щоб приєднатись до Армії УНР, а більшість повстанців все ще вилежувалась вдома, по лісах та ярах, не маючи жодних вказівок, як бути за нових обставин.

Через півтора-два тижні білі оголосили наказ-заклик до повстанців, щоб вони складали зброю і вертались додому, нічого їм не буде, бо допомагали бити большевиків. Велика кількість повстанців так і зробили, поздавали зброю (хоч не всю, кожен закопав нагана чи й рушницю в своєму лісі, або й на подвір'ї, на всякий випадок) - а білі дотримали слова: всіх відпустили. Так Денікін зумів без бою зліквідувати майже увесь український повстанський рух на Лівобережжі, не кажучи наперед, що кому обіцяє та хто що матиме, коли переможе большевиків. Буде знову цар - і все, іншими словами (в розумінні більшості наших селян) - буде знову хоч якийсь лад.

Недовго наша молодь ходила на свободі та залицялась до дівчат. 20 серпня 1919 року Денікін видав наказ про мобілізацію до його армії - примусову, починаючи від 17 років до 30 років, за непослух - розстріл. Так мобілізував ворог! Ще недавно ця ж наша молодь сама просилась у свою Армію, та ніхто до неї тоді не прийшов!.. Мобілізованих відразу ж саджали в потяги і везли у Крим, що був тоді центром білого руху ("Білого движениа"). Потяги оберігали десятки солдатів, щоб мобілізовані не втікали, або не завернули з потяга куди-інде. Біляки, вивозячи мобілізовану молодь Лівобережної України на південь, у Крим, самі наступали на північ - на Москву.

В одному з таких потягів, під багнетами, їхав і наш герой Остап. Аж тепер він шкодував, що раніше не приєднався до повстанців. Але його молоду вродливу голову мучили сумніви: повстанці ж у більшості самі піддались Денікінові, бо той сказав, що покінчить з большевиками!..

Останні події на Лівобережжі до кінця 1919 року

Ніхто з людей не знав, де Армія Петлюри. Ходили чутки, що повстанський загін Лісової Квітки бився з білими. У село Сінчу прибіг кінь одного селянина, відомий на все село, бо мав на чолі чотири білі плямки у формі хрестика. У гриві коня господар помітив папірчик. То була записка від повстанців з загону Лісової Квітки. У ній повідомляли, щоб селяни брались за зброю, бо "біла армія хоче знищити Україну".

Тим часом білі загнались далеко на північ, вже були яких 40 кілометрів від Москви. Як розповідали нашому збірному героєві інші учасники білого руху, тоді в Москві і в Петрограді червоні главарі викликали французькі літаки, щоб податись за кордон!.. Переказували, що Ленін захворів, почав блювати після кожної їжі... Але Л.Троцький наново організував свою армію, взув, зодяг, видав добрі пайки, завів круту дисципліну, - і біла армія почала відступати. Куди? - знову на Українську Землю!

Червоні не мусіли докладати великих зусиль, щоб гнати біляків: саме слово Україна асоціювалося в тих вологодських та пермських мужиків, у матросів, балтійців, китайців з поняттям - хліб і добробут. Тим часом у запіллї білих діялись несамовиті речі.

Народ був незадоволений з того, що офіцери відбирали в селян землю, наділену за української влади; білогвардійці розстрілювали свідомих українців, особливо вишукуючи інтелігенцію, а найбільше ж - українців із Галичини (як вони казали - "австріяків-малоросів", або "мазепинців"). У запіллі білої армії почав гуляти "батько" Махно з великою повстанською армією, говорили, що до 150000 вояків, з кількома тисячами тачанок з кулеметами. Серед білих занепадала дисципліна: награвувавши досить в Україні, багато з них не хотіли далі воювати, щоб не втратити награвованого; уникали йти на фронт, пили в запіллі, гуляли з дівками. В кінці жовтня і на початку листопада 1919 року білі втікали з Лівобережжя вже майже без боїв. Перші холоди, а потім і сніги привели до того, що білу армію почав косити тиф, на який не було ніяких ліків. Біла армія відступала в трьох напрямках: армія Бредова - на Польщу, частини Денікіна, Кутепова і Врангеля - на Кубань, а армія Слащева - на Крим. Большевики в кінці 1919 року майже розбили білі частини на Кубані, але їм шалений опір чинили козаки-самостійники; розтрощили армію Бредова. З армією Слащева пішли не тільки мобілізовані, а й багато інших українців, у тому й колишніх повстанців, щоб уникнути зустрічі з большевиками, які шляхом шептаної пропаганди передавали, що їх ідуть мільйони та що вони виріжуть усіх петлюрівців.

Отак, волею обставин, білогвардійці забрали з собою цвіт українського Лівобережжя, а за молоддю подалося й багато батьків. Не змогли свої вчасно організувати, то тепер "організував" москаль, щоб цією силою воювати проти большевиків, але - "за великую Расею".

Махно

Якщо "анархія - мати порядку", то, звичайно, для такої людини могли на одному небі бути відразу семеро сонць, або жодного. "Батько" Махно раз підтримував київський уряд, тричі бив по українських частинах. Таке ж було його відношення і до білої армії. У 1919 році на якийсь час Махно склав з білими "перемир'я", очевидно, побоюючись натиску червоних москалів. Коли вже армія Слащева окопувалась у Криму, Махно наскочив на її ліве крило. Наскок був доволі оригінальний, ніж можна щось подібного сподіватися, побачити в найцікавішому голівудському "бойовику".

У село, де стояли білі, ранньої неділі їде сватьба: на тачанках молодий з молодю у віночку, музики, ще й троїсті, свати, дружки. Селяни почали виходити з хат, щоб побачити рідкісне видовище - весілля під час революції. Білі солдати і про зброю забули, також роти порозкривали: "Хахли женюцца"!..

Як тільки та сватьба в'їхала в центр села, де стояло військо, раптом з тачанок, замість музики, посипались кулеметні черги, з дружок і свашок - стали в одну мить хлопці-махнівці!.. Забрали вони тоді чимало добра та зброї і, дай, Боже, ноги! - тільки порох піднявся над селом. Офіцер білої армії С.Родіонов розповідав, що, служачи при штабі, чув, як генерал Слащев передавав Махнові у Гуляй-Поле телеграму: "Приеду в Гуляй-Поле и повешу". Через кілька хвилин батько Махно відповів телеграмою: "Приїдеш і поцілуєш мене в... "!

За характеристикою багатьох людей, генерал Слащев був бездарною, жорстокою і тупою людиною. Відчуваючи свою бездарність, він був готовий у кожному підозрівати ворога. Навіть за звичайний жарт, чи прозорий натяк у його

бік - вішав немилосердно. Над дорогами в Криму висіли десятки солдат і офіцерів на телефонних стовпах... Дехто пояснює це ще й тим, що Слащев був наркоманом, людиною звихнутою.

Хоч Махно не любив білих, а білі його, однак, ген. Слащев іноді користувався послугами махнівців для розвідки. І махнівці, коли надходила чорна година, не раз вдавались до білих по рятунок, знаючи, що в армії Слащева понад 90% вояків - це українці!..

Остап бачив, як до штабу полку Кримського Корпусу, де він був на чергуванні, підкотилась велика гарба, запряжена в чвірку коней. На гарбі - гори жидівських подушок та перин, а в них лежить якийсь поранений махнівський отаман, у гайдамацькому одязі (під козака). Супроводжуючі його попрохали в штабі, щоб білі взяли отамана в свою лікарню, - "А ми за це тисячу большевиків зничтожимо!" Заява махнівців викликала сміх, але пораненого взяли на лікування, розуміючи, що з ним у большевицькому запіллі не легко возитись. Отамана відправили в Симферопіль. Махнівці подякували, випрягли коней з гарби та тільки їх і бачили.

Крим у грудні 1919 року

Непомітно ми починаємо оправдувати заголовок цієї повісти-репортажу "Над Чорним морем". Остап однією ногою ще тут, а серцем рветься назад, в Україну; холоне від думки, що його кохана дівчина десь там, серед большевицького моря, а вона ж така непокірна!..

Села, міста, станції забиті людьми у шинелях. Всюди повно хворих на тиф, лежать, маячать уголос, клянуть... Не вистачає харчів, немає ліків, немає й опалу. Холод і голод. І серед того моторошного видовища - російські вигуки, і раптом - десь залунає пісня, українська пісня. Хто ж це співає? Білогвардійці? Відколи москаль заспівав по-українському? Ні, це українці співають: не вміли будувати власної держави, опинились у чужих руках...

Фронт спинивсь під містом Перекопом. Точніше, не було ніякого фронту, бо большевики були зайняті ліквідацією Українського фронту та викінчуванням білої армії на Кубані. Холодний, мокрий грудень особливо дався взнаки білій армії в Криму, наполовину хворій на тиф. Большевики пробували невеликими силами пробитись на Крим. На якийсь час вони захопили Перекоп, Армянськ, Юшунь. Ще трохи - і прорвалися б на Джанкой та Симферопіль! Але стримали їх мобілізовані українці, відкинули назад. Тим часом, офіцери білої армії і не думали йти на фронт: гуляли по кабаредах і каварнях у великих містах Криму. Штаб генерала Слащева, головнокомандуючого тією руїною, стояв на станції Джанкой у потязі. Звідти весь час лунала грамофонна музика. Там гуляв генерал і стратег... Раз на місяць з'являвся на лінії умовного фронту (большевики відступили кудись далеко), на коні, в білій бурці, поруч із ним - верхи молода жінка-коханка, в кубанці і в штанах; за ними кілька десятків кінних "іногородців" - кавказців, із власною східного типу музикою. Проїде така "парада" і на місяць зникне з очей. На війні й хвилини грають ролю, а тут - на місяці рахували...

Щоб якось утримувати дисципліну, Слащев вішав. Страшна картина відкривалась перед очима: на тлі блакитного кримського неба, на стовпах

гойдались десятки, ба й сотні повішених, переважно солдатів, за злочини і без злочинів, страху ради. Генерал вимагав любити "Російское отечество" та готуватись до бою "за царя", ніби не розумів, що його "військо" - це ж люди, які аж ніяк не тужили за "русским отечеством" та царем...

Англійці і наступ на Україну

В половині лютого 1920 року на Крим почали прибувати з Кубані та Кавказу, після боїв з червоними, війська "Добровольческой армії" генерала Врангеля. То були недобитки, що втекли на пароплавах. Денікін подався за кордон. Між ген. Слащевим і ген. Врангелем почались суперечки, хто має командувати всією армією та відповідати за оборону Криму? Слащев, нижчий чи відзнаками, чи заслугами, піддався: Врангель став головнокомандуючим Криму, Слащев - Кримського корпусу, а ген. Кутєпов - Добровольчої армії.

А де ж десятки тисяч української молоді, яку погнав Денікін на Крим, а сам подався по закордонні вина?.. Її розташували на побережжі Чорного моря, від Керчу до Севастополя. Російське командування зорієнтувалось, що ті "хахли" і "мазепинці" вимагають окремого трактування, а можливо, їм про це натякнули і союзники-англійці: з українських дядьків і молоді почали формувати спеціальні полки, даючи їм такі назви, як Полтавський, Гадяцький, Запорізький... Військові інструктори-англійці нашвидку показували українцям, як володіти їхньою, англійського виробу, зброєю.

На лихо, українські полки були приділені ген. Слащеву, який дико ненавидів усіх "іногородців", а молоді вояки інтуїтивно відчували таке відношення командира. Коли б не ненависть до большевиків, тисячі перейшли б на той бік при першій зустрічі з червоними.

Остап також дістав новенький англійський мундир, галіфе, нову зброю (на відміну від вояків Добровольчої армії, які носили стару царську уніформу, ці полки мали все англійське). І так увесь Кримський корпус.

Альянти білої армії - англійці і французи - почали підвозити різний військовий матеріал: рушниці, кулемети, танки, навіть літаки. Було повно зброї, набоїв, харчів, з'явилися і ліки.

Останній наступ на Україну

Напевно дивувалось Чорне море, чуючи рідну мову свого народу, але не пізнаючи у вояках ані давніх козаків, ані вояків Армії УНР: люди в англійських уніформах ходили його берегами...

18 квітня 1920 року відбувся перший наступальний бій проти большевиків, і їх відкинули за місто Перекоп.

Впродовж не цілого місяця, з допомогою альянтських офіцерів усю білу армію в Криму було реорганізовано, перегруповано, підтягнуто: укріпили Сиваш, відновили залізничний рух на лінії Джанкой-Перекоп.

На позиції підвезли важкі гармати. Після короткої артилерійської підготовки, 25 травня 1920р. почався з півдня генеральний наступ на Україну. Большевики намазували п'яти! Вийшовши з території Криму, ген. Кутєпов пішов праворуч, на Синельків, а Кримський корпус пішов ліворуч і зайняв позицію по Дніпру, на

якому спинивсь і очікував наказів. Тисячі, десятки тисяч Остапів припадали до дніпрової води, пили-напивались, багато кидались у воду, немов удруге відбувалось хрищення Русі-України...

Вперед пішла армія ген. Кутєпова - на Катеринослав (Січеслав, тепер Дніпропетровськ).

Район від Криму до Дніпра - це сухі, безводні степи, з рідкими селами. Важко дістати воду. Вояків рятували виноградники та баштани німецьких і французьких колоністів, поселених поблизу Дніпра.

На полки ген. Кутєпова большевики кинули кінноту Жлоби, що нараховувала 20000 шабель. Вони прорвали фронт і вже розігнались алюром на Крим. Однак, червоних кіннотчиків оточили і після кількатижневих боїв, відступів та наступів - вистріляли майже всіх "жлобів", а їхній командир чудом вирвався з оточення, від українських рук, і то не на коні, а на мотоциклі!.. Тоді білій армії дісталась сила військового большевицького добра, тисячі коней, багато зброї.

Кримський корпус і далі стояв вздовж Дніпра, від часу до часу відбиваючи не надто міцні атаки комуністів.

Махнівці в селі Федорівці

Один із наших героїв, інж. А.Кандіскалів, тоді заледве 18-річний юнак, був у складі Кримського корпусу, в тій частині, що розташувалась поблизу Дніпра, в селі Федорівці, скорше містечку (в ньому тоді було до 30000 жителів). Вояк Кандіскалів був у розвідці (стояла у верболозах), коли запримітили на широченній бурхливій ріці три чималі лодки з людьми.

- Ми приготувалися не стріляти їх, а взяти з засідки в полон, - розповідав після війни в Західній Німеччині наш земляк. - Але ті, на лодках, напевно помітили нас, бо, не допливаючи до берега, викинули на кожній білий прапор. Ми вийшли назустріч, з рушницями наготові.

З лодок скочили на берег понад тузін чоловік, у штанах різного кольору: червоних, жовтих, зелених, у добрих жупанах, на шапках - шлики, і в одного, старшого - тризуб на смушевій шапці. Всі мали добру зброю, в тому й старовинні козацькі шабляки. На наше запитання, хто вони такі, відповіли, що вони - махнівці, "хочемо балакати з вашим начальством".

- Ми повели їх до командира, - розповідав земляк, - а той до старшого офіцера, і в нашій присутності відбувся допит. Махнівці прибули, щоб повідомити, що сьогодні вночі вони розпочинають наступ на большевиків з Хортиці - на правий берег Дніпра. "Коли почуєте стрілянину, то нічого не робіть, не мішайте нам, а ми вам за це приведемо полонених". Командир погодився, і махнівці попливли назад. Через хвилину покликав нас командир і, сміючись, сказав: - Ото хлопці! Коли ми говорили, то вони із стола вкрали чотири револьвери!..

- Вночі ми чули сильну стрілянину з гармат у напрямку Хортиці. Над ранок все затихло, а увечорі махнівці привели нам майже 300 полонених большевиків! Цього разу таки дотримали слова!

Кримський корпус під жовтоблакитним прапором

Після розгрому кінноти Жлоби, большевики підтягли війська і почали сильно натискати на місто Каховку та вгору Дніпром. Вони кинули проти "білої армії" чекістів і так звану "Огненну дивізію". Вояки тієї дивізії були дивно зодягнені: на грудях мали червону латку чи плахту, а на голові - червоний ковпак, на зразок гострої татарської шапки. Дивізія билась завзято і відтиснула частини Кримського корпусу за яких 10 кілометрів від Каховки, але там і спинилась під густим вогнем селянських хлопців.

Під час боїв під Каховкою пролетіла вістка, що регулярна Армія УНР прислала в Крим Військову Комісію для переговорів. Не чекаючи наслідків переговорів, наступного дня увесь Кримський корпус вивісив жовтоблакітні прапори (так звали українські національні прапори, синьо-жовтої барви), а вояки причепили до своїх шапок шлики; хто не мав з чого витяти, то причіпляв навіть хустину, у формі продовгуватого шлика. Офіцери лише в кількох місцях противились такій самовільній "українізації", інші мовчали, чекаючи на наслідки переговорів із штабом білої армії. Це тривало майже тиждень, аж надійшов наказ від ген. Кутепова, що він не визнає ніяких переговорів "с сепаратістами" та що прапори і шлики - заборонені.

Як і тисячі інших хлопців, Остап сховав свого саморобного шличка за пазуху.

Китайці і латиші

Заки большевики підтягали своїх, московських вояків, вони кинули проти білої армії великі загони курсантів-китайців та цілі дивізії латишів. Ними Москва хотіла прорвати фронт, коротко - "арап зробив своє, арап може відійти": тих людей слали на вірну смерть.

Під найщільнішим, проливним чи заливним кулеметним вогнем - ті курсанти ніколи не залягали. Вони йшли рівними колонами, і їх косили так само, як косять косами жито. Гинули їх сотні й тисячі. Деякі колони заходили шнуром так далеко, що опинялись позаду окопів білої армії. Їх потім оточували, брали в полон. Найчастіше траплялося таке з китайцями.

- За що ти, Ходя, воюєш? - допитувався офіцер.

- За родная Кубань.

- А що ж ти хочеш?

- Дай один аршин керенок (гроші) і бєлий хлєб - мой піде бити большевик.

Звичайно, китайцям тут же видавали гроші, по 20 карбованців керенками, давали білого хліба, і вони відразу ж ішли лавою проти большевиків.

Латиші бились завзято, і їх дедалі більше підкидали большевики на лінію фронту поблизу Дніпра - на прорив. Бої з латишами тривали довше місяця. Чому з придушуваних Росією латишів були такі завзяті комуністи - ніхто того не розумів.

Бездарний Слащев, який втрачав рештки розуму, коли не міг дістати наркотику, згубив понад половину свого корпусу в тих боях. За це його було відкликано, і ген. Слащев незабаром подався закордон.

Перед розгромом

Кримський корпус спочатку мав понад 70000 добре зодягненого і добре озброєного англійцями війська, з того понад три чверті - були українці. Остап покладав велику надію на переговори між Українською Армією і Врангелем. Вони ні до чого не довели, можливо, що й та Українська Комісія нічого не знала про десятки тисяч української молоді під чужим прапором...

Доходили неясні чутки, що Симон Петлюра, спільно з польським маршалом Пілсудським, ударили на Київ, але большевики відбили їх та мало не знищили Варшави... Одно було ясне: большевики напевно десь звільнили частину своїх полків, бо їх дедалі, то більше підтягали напроти білої армії.

Стояла гарна, сумовита осінь. Вдень було гаряче, вночі - приморозки, а згодом і морози. Під натиском латишів, полки білої армії знову подались назад і затримались у Чорній Долині (назва походить з козацьких часів: там отаман Сірко з козаками визволив тисячі українців з татарської неволі, так званих татарських людей; однак, більшість із них не забажала повертатися в Україну, а хотіли... до татар; козаки Сірка пустили "татарських людей", але швидко їх наздогнали і, як зрадників рідної віри та Рідного Краю - витяли впень). У степу годі було дістати води. Остап також їздив по воду за 15 кілометрів від постю свого полку. Один із земляків розповідав йому, що поїхав уночі по воду, підїхав до колодязя, а там - люди. Питає, хто ви такі, а ті - "Ми будьоновці, воду берьом"... Наш не втратив притомности духа: "Ми також будьоновці, з четвертої сотні, поспішаєм... Ви, товариші, обождіть, ми скоро коней напоєм"... - так і розїздились мирно серед темної ночі.

В деяких місцях у Таврії большевицька кіннота проривала позиції білої армії, але ті прориви вчасно ліквідували. Подекуди воякам доводилось вдаватись до старого, ще з часів козаччини, засобу боротьби з ворогом у степу: коли вітер віяв на большевиків, підпалювали високу степову траву, вогонь випалював большевицькі лави... Але їх не меншало, а більшало: Ленін обіцяв всю землю - селянам, робітникам - заводи, а ЧеКа стріляло в потилиці тим, які не вірили червоним обіцянкам.

Будьоновці

Дедалі частіше ночами почали до білих частин пробиратись махнівці, приносячи вістки, що на цей фронт, після замирення Москви з Варшавою, Ленін кинув кінну армію Семена Будьонного, що то армія сильна, всі добрі кавалеристи, в шапках із довгими кльоками-шпичаками, з червоними зірками на них.

За Кахівкою до білих прибились вночі 160 українських повстанців з правого берега Дніпра. Вони переправились із кіньми, тримаючись за хвости. Повідомили, що кіннота Будьонного січе на капусту частини батька Махна, полягли від неї вже сотні повстанців. Діялось щось непевне.

Зненацька почались гострі морози. Раптом повідомлення: кіннота Будьонного почала наступ на лінії генерала Кутепова, розтяла його лінію на кілька рукавів і захоплює проходи до Криму! Кахівський фронт, де був і Остап, також похитнувся під большевицькими ударами. Однак, Полтавці та Запоріжці ще тримали оборону, на віддалі в 70 кілометрів від Криму, а тим часом Будьонний вже зайняв Перекоп!

Зчинилась паніка. Не було зв'язку з штабом, навіть між частинами. Траплялось, що в п'ятні свої стріляли по своїх... Хтось пустив чутки, нібито штаб генерала Врангеля погнівався з альянтами, котрі мали наказати, щоб усю кримську справу було зліквідовано до 23 листопада, а коли ні - віддадуть усіх большевикам!.. Не дивно, що збиті з пантелику вояки підхопили гасло білих офіцерів "Спасайся, кто может!" - почалась втеча. Під Перекопом, де вже були частини кінноти Будьонного, мав місце завзятий бій, будьоновці кинулись врозтіч, білі взяли в полон чимало тих вершників, найбільше чувашів. Відбивши в червоних Перекоп, частини білої армії, чи точніше - решток, переформувались і трохи стримали фронт.

Остап згадує як уранці вони питали чувашів, за що вони воюють? Полонені-чуваші з обуренням розповідали (ламанною російською мовою), як їх одурив Л.Троцький. Вони розповіли, що три місяці тому на великому мітингу виступав Лейба та казав, що треба здобути вам, чуваші, Крим, бо там вічно тепло, там і взимку "цвіти цвітуть", і там ви будете жити!.. "Тепер ми вже в Криму, - бідкались розчаровані чуваші, - а тут - морози!.."

З великими труднощами біла армія вибила будьоновців з Криму і окопалась на Перекопі за валом. Морози сягали 20 степенів...

Розгром

Розповідають, що советський комісар Голобєв, розробивши із большевицьким командиром Фрунзе плян наступу на Таврію, прийшов до висновку, що советська Росія ще ніде й ніколи впродовж усієї "громадянської війни" не мала такої переваги над ворогом, як на Таврії та в Криму. І дійсно: десятки тисяч китайців, латишів, а до того велика, багатосоттисячна кінна армія колишнього царського вахмістра Семена Будьонного, родом з України...

7 листопада 1920 року за Перекопським валом не було ні одного пострілу. Мороз, туман, пролітає легкий сніжок, небо у хмарах. Потім почувся гуркіт, ддедалі то голосніший, але не з степу, а з неба. Десь дуже високо, за хмарами, летів літак. Через кілька хвилин з-за хмар почали сипатись большевицькі листівки, підписані Фрунзе. Таку листівку згодом нашвидку переписав у свій щоденник один із наших безіменних героїв:

"По полномочию председателя совета народных комиссаров Ленина, народного комиссара по военным и морским делам Троцкого и на основании приказа главнокомандующего Каменева, за подписью указанных лиц, а также ген. Брусилова и своей, довожу до ведома белых воинов, что советская власть преследовала своих врагов лишь тогда, когда велась еще борьба. Теперь же она фактически закончилась, а потому, переходя к восстановлению страны и мирному строительству, объявляет всем бывшим противникам амнистию: белым воинам, независимо от чина и занимаемой должности, гарантируется полная неприкосновенность и отправка по месту постоянного жительства, с предоставлением работы. Тем же, кто в силу каких-либо соображений откажется сотрудничать с советской властью, будет предоставлена в дальнейшем возможность свободного отъезда за границу".

Вночі 8 листопада 1920 року червоні почали остаточний наступ на оборонців Криму. Вони кинули в бій понад 20000 війська з гарматами та загонами... "батька"

Махна! Будьоновці перейшли по замерзлому Сивашу, збили варту на Чувашському півострові, що складалася з кубанських частин генерала Ростикова і, таким шляхом, прорвались у запілля Перекопського валу. Одночасно большевики наступали на греблю, через Гангарський перешийок, на північ від Таганаша. Рештки збиранини так званої білої армії відійшли по кримській землі аж до Юшунських укріплень і там ще відбили 22 атаки большевиків. Остапа поранило в плече. Большевики виповзали з-за пригірків, кричучи: "Давай галіфе!" У відповідь летіли кулі, але що далі, то більш безладніше. То вже був не бій, а безладна оборона, на власну руку і за власну голову. Зчинилось таке, що навіть будьоновці тратили голову, змішувалися з білогвардійцями і разом втікали від того содому... Частина відступаючої білої армії діставали по дорозі вказівку, куди якій відходити, в напрямку до портів, для евакуації пароплавами: Керч, Теодосія, Алушта, Ялта, Севастопіль...

Вранці 10 листопада частина, з якою втікав Остап, добилась до міста Джанкой. Там вони застали останній потяг на Севастопіль, куди подався і штаб генерала Врангеля. Вояків не пускали на потяг, почалась стрілянина; хтось лишивсь, хтось ні, але Остап о четвертій годині дня був уже перед Севастополем. Та потяг там спинивсь і не збирався рухатись: залізничний тунель під горами, що вів до міста, був захаращений возами, тачанками, пораненими, кіньми з вершниками і без вершників... Пасажирам довелось дряпатись на гори і ними йти до пристані-порту. В голові гуло, плече в юнака спухло...

- Ти знаєш, Остапе, ти ж сивіти почав! - вигукнув якийсь земляк із Лохвиці, якого також чужим вітром занесло на чуже поле... З верхів гір перед втікачами відкрилась незабутня панорама: у долині рікою плвли тисячі людей, возів, коней, все те рухалось у різних напрямках, безладно і безвладно, ніби якесь очманіння огорнуло і тварин, і людей...

А що з тими тисячами, що повірили листівкам, або й не змогли прорватись у глиб Криму?

Інженер А.Кандіскалів звідкись роздобув такі дані: в кінці 1920 і на початку 1921 року без суду і слідства комуністи розстріляли у Теодосії 7500 вояків і цивільних, у Симферополі - 12000 душ, у Севастополі - 9000, у Ялті - 5500, а в Алушті серед розстріляних чекістами було 272 хворих, які не могли самі рухатись, і їх виносили для розстрілу на ношах-носилках.

Так "погосподарював" у Криму приділений туди Москвою Бела Кун та його комісари, які проголошували "амнестію для всіх".

126 пароплавів

Остап потрапив - силою, погрожуючи зброєю - на пароплав під назвою "Саратов". Була й стрілянина, сварки, бійки. Вояки з фронту прибували і прибували, на пароплаві не було місця. "Тилові кризи забрали всі місця!" - кричали розлючені вояки. Пароплав був так навантажений, що водяна лінія сховалась глибоко під водою, на ньому було 9000 людей із зброєю. Капітан не наважувався рушати в море. Так простояли ніч. Рано-вранці в Севастопільському порті, де стояли кілька пароплавів, з'явився катер. Люди пізнали на ньому генерала Врангеля: щось кричав, але годі було почути. Одні твердили, що він вітав вояків, інші - що не відомо, куди повезуть ці пароплави!..

Нарешті мотори "Саратова" запрацювали і він, один із 126 пароплавів, що разом забрали 136000 вояків "білої армії", - виплив з порту у відкрите море.

Це було 15 листопада 1920 року.

- Прощай, Крим!

- Прощай, Україно!

- Прощай, Україно!.. - кричали, голосили тисячі людей, і багато з них заливались рясними вояцькими сльозами.

- Прощай, Україно!..

Поворотці-добровольці

Чорне море було того разу ласкаве до незвичайної флотилії, перевантаженої до крайньої межі. Сонце, тиша, солоно-гіркувате здорове повітря... Над кораблями, шхунами, шлюпками, катерами і всім, що тільки могло пливти (були навіть недобудовані пароплави!) кружляли морські білі чайки і жалібно скімлили.

Коли Севастопіль зник з очей, "Саратов" раптом спинився, кинув якір, замовкли мотори. Довкола "Саратова" почали збиратись інші кораблі, і також кидали якорі. Впродовж дня серед моря виросло ціле плавуче місто. Увечорі "ескадру" втікачів оточили альянтські кораблі, деякі з гарматами. Тепер, коли на кораблях засвітились вогні, все це ще більше нагадувало велике місто, але... без вулиць. Вулиць не було. Здавалось, для цих людей вже не було жодного шляху. Справді: горе переможеним! Та ще більше горе тим, які втрачали не золоті чи червоні погони, а просту селянську землю, рідних, звичай, найдорожче - свою Батьківщину.

Вранці з альянтського (англійського) корабля передали російською мовою, що немає питної води, немає вугілля, немає харчів, але є амнестія Троцького - і хто бажає, того відвезуть назад, у Крим!

Знайшлось кілька тисяч охочих, і їх возили барками й катерами назад, до Севастополя. Мабуть і вони опинились у тій трагічній цифрі довір'я до безвірників-большевиків: до 9 тисяч замордованих у Севастополі.

У відкритому морі

Третього дня "біла російська флотилія" з майже українським складом вирушила в напрямку на Туреччину, старовинними шляхами своїх прапредків-козаків. Та не здобувати Синоп, чи Трапезунд, а прохати дозволу в турецького уряду прихилити десь безталанні голови.

Доки хтось мав хоч якісь харчі та воду чи й горілку в баклажці, люди сиділи по трюмах і кочегарнях. Коли ж тих малих запасів не стало, почали виходити на палубу, на розшуки води та їжі. Перевантажений "Саратов" почав давати крен, нахилитись на правий борт! Капітан із містка щось кричав до людей, але маса не розуміла, більшість ніколи не були на кораблі і слово "трюм" для них нічого не означало. "Саратов" міг легко перевернутись, і хто знає, скільки б залишилось із 9 тисяч людей, між якими було понад тисячу поранених. Становище врятували дніпровики-повстанці, які пристали до "білої армії" ще під Кахівкою: почали заганяти людей у трюм, неподатливих били по чім попало, не дивлячись, чи то вояк, чи офіцер. Нарешті судно вирівнялось.

Через два дні плавання спокійним морем на обрії вималювались високі береги Туреччини. Вранці третього дня вся флотилія спинилась. Виявилось, що турецький уряд не дає дозволу причалити до берега!.. Почались переговори між білими генералами, альянтами і турками, і нарешті по полудні кораблі знову рушили.

Перед Царгородом

Ще в княжих часах прапредки українців прибили свої щити на воротах Царгороду, тоді всемогутньої Візантії, на знак перемоги. Козаки проникали сюди в середньовіччі, щоб нагнати страху султанові, визволити християн з неволі "бусурманської" та й оксамитів при тій нагоді захопити... Тепер їхні нащадки стояли перед Царгородом, голодні і спрагли, на кораблях під чужим командуванням і ждали ласки турецького уряду. Позаду - Босфор, прегарний канал з високими, зеленими берегами, з гарними білими будинками. Флотилія у затоці Золотий Ріг, очі всіх звернені на чудову панораму, на високі царгородські мечеті. Десь узялись, як тоді говорили, кіноапаратчики, накручують документальний фільм про "росіян"... У затоці повно кораблів з усього світу. Матроси привітно махають руками, кінооператори - також, сміються, жестикулюють, щось по-дружньому кричать... І нікому з них не приходило на думку, що ця стотисячна маса так званих "росіян" вже тиждень голодна і спрагла...

Немов інтуїтивно відчувши, турецькі плаваючі торговці на малих човнах-фелюках несподівано зашмигали між кораблями туди й сюди. Вони показували на свій товар і при тому щось кричали та голосно прицмокували. Можна було зімліти від одного погляду на хліб, інжир, халву, різні овочі... Люди віддавали за хліб золоті персні, золоті монети, спускали торговцям нові черевики, сорочки... і за таке добро кожен витягав на мотузці лише одно-кілограмову хлібину! Але туркам не повезло: наскочила морська альянтська поліція на катерах, відбирала у них всі речі, кидала їх на борти кораблів... Більшість речей, не кажучи вже про золоті монети й персні, не долітали, назавжди зникали у воді. Поліція відігнала торговців, обіцяючи, що скоро привезуть вдосталь хліба, води, овочів... Години минали, але ніхто нічого не віз.

Нарешті флотилія знову рушила. Із штабу Врангеля повідомили, що кораблі пливуть через Дарданели, до турецького міста Галліполі. Голод так дошкуляв масам людей, що на "Саратові" начальство дозволило зарізати чотирьох коней...

На одинадцятий день від часу втечі з Криму флотилія прибула до Дарданельської протоки і спинилась за яких 4-5 кілометрів від берега, перед містом Галліполі, бо через мілину було небезпечно підпливати ближче. За годину до кораблів з "білою армією" почали підпливати турецькі вітрильники і перевозити людей на берег. Це було на 11-ий день після втечі з Криму, 21 листопада 1921 року. Всі ці дні стояла тепла, спокійна погода, немов сам Господь змилосердився над знедоленими.

В Галліполі на берег висадивсь лише Кримський корпус та частини Добровольчої армії. Хтось із російських генералів подбав, щоб від української вояцької маси Кримського корпусу відділити кубанських козаків - нащадків запоріжців, і виглядом, і мовою вони були полтавцям або чернігівцям, як рідні

брати. Кубанських козаків, разом із донськими, висадили на острові Лемнос, себто їх ізолювали.

Доля генерала Слащева

Генерал Слащев, вірніше - Слащов, який згубив з дурної голови половину Кримського корпусу в боях з червоними під Кахівкою, як згодом виявилось, утік у Туреччину ще задовго перед втечею всієї "білої армії". Зрештою, він був і так усунений ген. Врангелем. Покрутившись туди й сюди по "бусурманській землі", той наркоман осів у Царгороді. Незабаром до нього приїхав якийсь "істинно русскій человек", підсунув йому чималу пачку англійських грошей, а потім почав намовляти повернутись "у Росію", бо, мовляв, большевики ж видали всім амністію, і було б злочином для "русского патріота" жити за кордоном в той час, як "червона Росія" розпочинає відбудову свого господарства, а на неї ж точать зуби і поляки з Пінсудським, і Петлюра "з галичанами" і... англійські імперіялісти.

Підсунена пачка англійських грошей не перешкодила, а може й заохотила царського генерала до повороту та "ділової розмови з самим Леніном". Слащев повернувся до большевиків і, хоч як це не дивно звучить, - йому дали працю викладача якоїсь військової дисципліни, в Україні, в місті Ніжині, де тоді містилась Військова Школа. Того ж 1921 року стався у Військшколі випадок, про який заговорили всі ніженці (тому й автор репортажу знає про нього від господині на Гоголівській вулиці, у якої жив на квартирі, як студент). Ген. Слащев мав сам розпочати, або ж його навмисне втягли, в політичну розмову з іншими педагогами-військовиками. У хвилину дурної щирости він заявив: "Але ж я вам і дав у... під Кахівкою!.." Якийсь партієць-комісар образивсь, вихопив нагана, а Слащев кинувсь втікати і вистрибнув через вікно в сад. Гримнув постріл - і "спасатель великої Росії" віддав, напевно не Богові, свою просякнену випарами дурману "душонку".

Місто Галліполі

Невелике місто Галліполі розташоване на високому європейському березі Туреччини, при вході в Дарданельську протоку, збоку Царгороду. При вході в Дарданели європейський берег сягає до 200 метрів височини, потім ті скелі поволі знижуються і переходять у долину, в якій і лежить Галліполі. Від пристані до центру міста підіймається невисока гора. Там Остап, який придивлявся до всього навколо з найбільшою цікавістю, побачив казкові руїни стародавнього турецького замку. Його уява малювала надзвичайні картини, пригоди, втечі з того замку, де напевно не одному з предків-запорожців довелось побувати. Довкола міста - чимало різних цвинтарів, давніх і нових (англійці під час Першої світової війни, щоб здобути Галліполі, втратили там майже 100000 війська!). Жили в Галліполі турки, греки, стояли чорні сенегальські частини, а містом у той час керували французи та греки.

За містом ще з яких 4 кілометри простягається рівнина, що потім переходить у горбкувату (до 300 метрів височини) місцевість, а за тими горбами лежить відома в історії побоєвищами, цвинтарями, горами черепів "Долина рож та смерти".

Англійські і французькі війська майже до кінця 1917 року не могли здобути Дарданелів. Сюди підпливла ціла альянтська ескадра, розпочався завзятий бій,

страшні гарматні дуелі - з кораблів і з набережних батарей; чимало кораблів з вояками пішли на дно, аж нарешті англійці і французи висадились, захопили "Долину рож та смерти" і звідти штурмували місто Галліполі... Під час боїв було зруйновано багато мечетей. Саме в тих руїнах, та в приватних будинках у турків, альянти тимчасово розмістили вояків "білої армії" (їх висадка тривала два дні).

Остап швидко помітив, що греки мали у місті панівне становище, займались торгівлею, заможно жили і... погано відносились до прибулих. Інша річ - турки: убогі рибалки, ремісники, селяни, вони добре відносились до знедолених, а особливо до українців, яких звали "козак" і до цього ймення часто додавали слово "кардаш". "Якші русь", "Якші козак", "Кардаш козак"... - ці приятні вислови швидко запам'ятав Остап, а від дуже старого турка, який впродовж кількох років, давно тому, жив у Криму і трохи розумів по-російському, довідався про переклад тих слів: "якші" означало "добрий", "кардаш" - "земляк". Отак волею долі й недолі нащадки могутньої Оттоманської імперії, самі тоді пригноблені чужинцями, називали нащадків волелюбного Запоріжжя "добрими людьми", "добрими козаками" та "земляками"!

Коли зважити на політичні обставини, незмінні ось уже впродовж кількох сотень років, то, звичайно, не було б нічого розумнішого для вільної України, як міцно триматися дружби з вільною Туреччиною на всі майбутні віки.

Разом із тисячами таких, як він, Остап блукав містом, розшукуючи чогось їстівного. Він допоміг одному торговцеві вантажити велетенські запашні кавуни на човна, і за те дістав два такі велетенські, що заледве зміг донести до будиночку, в якому ночував. Туркені, з наполовину позапинаними обличчями, швидко їх покраяли на великі скибки, вся родина засіла, підклавши під себе ноги, довкола невеликого круглого підвищення в хаті - і так почався "бенкет", до якого господарі додали по шматочку сухого прісного хліба, кетяги винограду та інші овочі.

Десь аж через два тижні альянти почали видавати втікачам пайки, і щасливий Остап приніс до "своєї" турецької родини "приділ", щоб ним поділитись із бідними людьми: 450 грамів хліба, по 20 грамів цукру і кокосового масла, 80 грамів сухої, як камінці, квасолі, та 150 грамів консервованого м'яса. Мало було того на 24 години для дорослої людини, але вперемішку з турецькою рибою та овочами - і гість, і господарі в тій хатинці були щасливими. Дійсно, чесній людині треба небагато, щоб працювати, радіти родиною та друзями, радіти блакитними ночами, що так нагадували Остапові теплі, блакитні ночі України...

Долина рож та смерти

Так минуло майже півтора місяця. В Галліполі назіздилось понад 200 тисяч втікачів, здебільшого українців, з "білої армії", також багато цивільних людей з Росії, з України і з Криму, де тоді було чимало татар, мало зросійщених визнавців Мохаммеда.

Французькі вояки почали привозити до Галліполі великі білі шатра ("палатки"), і пішла чутка, що скоро всю напівголодну "армію" переселять в "Долину рож та смерти". Дійсно, незабаром із штабу ген. Врангеля надійшов наказ (так він називав кожне своє повідомлення, хоча йому самому наказували альянти) про

перехід у ту місцевість. Сотня за сотнею пішки мандрували з Галліполі, і з багатьма турки прощались, мов із рідними, запрошували навідуватись.

Долина рож та смерти починається від Дарданелів і тягнеться вглиб турецького материка. Вузька, від 2 до 3 кілометрів широчини, з болотистою річечкою посередині, з хмарами диких червоних і рожевих рож весною... - то був одночасно і рай, і пекло: вогке, ідеальне місце для малярійних комарів та отруйних гадюк, а в спеку - задушне і таке нестерпно сіре, випалене, що у людини починали тремтіти нерви. Обабіч долини - голі, скелясті горби, каміння та трохи жорсткої, сухостійкої трави; з одного боку горби сягають до 400-500 метрів висоти, густо покриті низькорослим, карликуватим дубом, з мініатюрними листочками (щоб не випаровувала волога). В тих зарослях і між тим камінням обабіч Долини рож та смерти плодилися тисячі гадюк, зміїв, шакалів. Останні щовечора з голодним виттям "наступали" на долину, вишукуючи все, що лише може їсти навіть шакал.

Природа в тій долині особлива: весна розпочинається відразу ж у березні, сніг тане дуже швидко, річечка перетворюється в могутню ріку; швидко розквітають чарівні рожі - рай... Але з кінцем квітня настає важка і довга спека, коли все вигоряє, блідне, скоцюрблюється, а спрагли шакали та й інша дрібна звірина, перемагаючи страх, біжать до річечки, подалі від людей, щоб напиться... Тоді в долині кишить від мух, зелених бліх, метеликів, не бракує і скорпіонів та отруйних гадюк, до півметра довжини. Не даремно в тій долині не було ні одного села!

Але переможені вибирати не можуть. Французи, і за те спасибі їм, поставили великі палатки обабіч річечки, і так виросло шатрове містечко, довжиною в яких 8 кілометрів, а річечку наші хлопці назвали напівжартома "Дніпром": напівжартома, бо скільки в тому було невисловленої туги...

Поселенці нічого не мали, ні ліжка, ані чим накритись, крім шинелі (та й ту мав не кожен). Кинулись на пагорби, рубали дубки, з них будували щось на зразок ліжок, шаф, столиків; довкола шатер швидко поставили тини; в одному шатрі хтось причепив усередині малий портрет Тараса Шевченка, акуратно вирваний із "Кобзаря". Туди вечорами сходились читати твори того, хто й сам довгі роки провів на чужині... Коротко - за місяць шатра і навколо них набрали такого життєвого вигляду, що було видко: у них живуть сини працьовитого, господарського народу. У деяких шатрах жили самі росіяни, а в кількох були мішані національно поселенці, однак, не було між ними незгоди на національному ґрунті, лише жартома "підколювали" то "хахли" "кацапів", то навпаки.

Розпочались осінні дощі. Земля в долині так розкисла, що підметки лишались у ній, і годі їх було віднайти!... Все таки люди ходили в ліски, рубали дрова, продавали туркам у місті, несучи дрова за 12 кілометрів, іноді наймали пару ослів чи волів. Турки платили за оберемок дров півтори драхми, ще при тому й нагодували.

Генерал Кутєпов нарешті з'явився в шатровому містечку, як безпосередній начальник табору з боку білого командування. Розпочалась щоденна муштра. До чого все йшло, ніхто не знав, але згодом Остап таки довідався, що у Болгарії

того 1921 року важилась доля і його особиста, і всієї двохсоттисячної маси людей-антикомуністів.

Закулісні галліпольські справи

Політика альянтів, у першу чергу Франції, полягала в тому, щоб перетворити т. зв. "білу армію" в масу звичайних біженців.

Ще 14-го січня 1921 року генерал Шарлі - командуючий французького окупаційного корпусу в Царгороді - видав таємні вказівки начальникам таборів "білої армії" в Туреччині, що робити, щоб поволі розігнати "армію". В першій половині березня того року головний французький комісар Пелле повідомив генерала Врангеля, офіційно - головнокомандувача "білою армією", що французька влада постановила відіслати до "совєтської Росії" першу партію втікачів, силою у 3000 осіб, та прискішити евакуацію всіх таборів. Під кінець березня генерал Бруссо, командант острова Лемносу, на якому отаборились донські й кубанські козаки, виконуючи наказ ген. Шарлі, послав кількох офіцерів "вербувати" в тих таборах людей для відіслання їх в Одесу! Видко, що совєтські емісари працювали на повну пару, полюючи, як і личить людоловам, за людськими душами. Те "вербування" поворотців відбувалось так, що козацький генерал Фастиков з острова Лемносу повідомив Галліполь, ген. Врангеля і англійців, що багато його вояків кидались з корабля у Чорне море, щоб загинути, але не їхати до большевиків. Однак, один корабель таки відплив (не відомо скільки там було людей і скільки між ними дійсно добровільних поворотців).

Розіслано формальні протести до всіх альянтських головних комісарів у Царгороді, себто до представників Англії, Франції та Італії. Крім того, російське командування від імени Кримського Корпусу й інших частин послало протестивияснення до Парижу, до сербського та болгарського народів, прохаючи їх дати право поселення у тих країнах для вояків "білої армії". Внаслідок тих інтерпеляцій, генерала Бруссо відкликано з наказу французького комісара ген. Пелле; справа видачі втікачів комуністам припинилась.

Хоча ці події відбулись трохи згодом, згадуємо про них, щоб поінформувати читачів про те, про що мало було відомо і людям в Долині рож та смерти, і в інших таборах у Туреччині та, мабуть, не знали про ті намагання й турки. Нам, яких також пробували деякі альянти, особливо ж англійці, видавати московським комуністам по Другій світовій війні, відомі такі "справи" з життя. Я не збирався, як і наш Остап, і ніколи не зберусь підписуватись під будь-якими ідеями московського генерала Врангеля, але готов підписатись під одним його реченням з листа до головного французького комісара ген. Пелле. Ген. Врангель вимагав негайно припинити спроби насильної репатріації вояків з Туреччини "в Одесу": "Пане Генерале, історія не кінчається сьогодні!"...

Під білими шатрами і білим сонцем

Над головою долинчан з Долини рож (яких влітку не видко) і смерти (від весняної малярії померли кілька сотень людей) палало розпечене турецьке сонце. До нього долучувалось ще й інше - земне: "ясним сонечком" прозвали вояки генерала Кутєпова, дуже охочого до муштри та покарань. Тричі на тиждень він з'являвся в таборах, і то в різних уніформах: нині в англійській -

отже на муштру при зброї ішли вояки й офіцери Кримського корпусу, через день - у корніловській (царській), а ще через день - у марковській (чорній); з'являвся він інколи і в уніформі олексіївській. Кожного разу попереджав, а потім і почав за найменше невиконання наказу (іноді й за те, що півгоłodний вояк зімлів) - саджати вояків "на баци" - у в'язницю чи й карцер. Муштра відбувалась при повній зброї, яку командування "білої армії" категорично відмовилось здати: був наказ, що кожен вояк має вмерти, але нікому не віддати власної зброї - один із небагатьох розумних наказів у тій армії.

Крім військової муштри, яку Остап мав двічі-тричі на тиждень, він, в той час дуже обідраний, ходив з друзями до Галліполі на пристань, допомагав розвантажувати французькі кораблі, що привозили харчі для окупаційного корпусу. За працю люди діставали добрий харч і... жодних грошей, але винахідливий слов'янин завжди потягнув кілька консервних банок у кишеню і так сам собі "доплачував" за важку працю. Потім трапилась інша нагода: англійці почали будувати в Дарданелах пам'ятник своїм загиблим воякам і оголосили по таборах, що хто бажає трохи заробити, хай прибуде в Галліполі на таку-то годину. Очевидно, пішли сотні, якщо не тисячі. Та дуже своєрідна "праця" полягала в тому, що треба було розшукувати по лісках і в кам'яних горах та розколинах трупи англійських вояків, яких мали поховати біля пам'ятника в братерській могилі. Це було раннього літа 1921 року, а англійці й інші союзники бились за Галліполі в тому районі ще в 1917 році. Звичайно, люди знаходили десь за скелями, чи в лісах кілька кісток, черепи, інколи рештки чобіт, поясів, поржавілу рушницю... Хто знайшов бодай один такий речевий доказ і приніс його, той діставав за день 1 ліру винагороди. Все знайдене англійці педантно описували, а потім скидали у спільну яму. Розшукувати рештки було важко. Лазили по горах, по кам'яних печерах та проваллях, у лісках, до яких доводилось добиратись по скелистій місцевості, де легко наступити (і наступали та гинули) на отруйну зміюку, або на скорпіона.

Остап розшукував загинутих англійських вояків у лісі праворуч від Долини рож та смерти. Одного разу за ним пішла ціла тічка худих, рудуватих, низькорослих шакалів. Вони вили, клацали зубами, гарчали, як пси, одно щастя, що не наважувались скочити на людину. Стріляти було заборонено і наш земляк, хоч і мав у кишені браунінга, не без страху то поглядав на тічку, то під скелі, де лежали людські кості, обгризені шакалами, виморожені морозами, вимиті дощами... "Що ж вам треба, люди? - думав Остап. - Бог кожному народові дав його землю. Чого ж лізете один до одного, що шукаєте?"...

Серед турків: їхні звичаї, життя та проблеми

Звичайно, рядові вояки не мали змоги бувати в багатих турецьких домах, тим більше у грецьких, що в ті часи становили там панівну заможну касту. Зате із звичайними турецькими родинами не один налагодив добрі товариські стосунки.

Старий турок Ібрагім, який торгував кілька років у Криму та вмів з три десятки слів по-російському, з десять по-татарському і знав по-українському "Дай, Боже, здоров'я", - дуже прихильно відносився до українців. У неділю він не раз запрошував додому на каву, щотижня гостив Остапа і трьох його приятелів з Лохвиччини. Однієї неділі до них долучився далекий родич Ібрагіма, молодий турок. Він скаржився на своє важке життя. Причина була не економічна (Ібрагім

розводив курей та гусей, і добре жив), а... сердечна, мало зрозуміла й цілком несподівана для українців. Він недавно одружився, але не з тією, яку любив, а з її сестрою! У Туреччині є такий звичай, що коли юнак хоче одружитись, то за день-два перед шлюбом не має права дивитись на свою наречену: обличчя її в ті дні цілком закрите паранджею (запиналом). У тому домі, - розповідав молодий турок, - були дві сестри, старша й молодша, однакового росту. Старша була красунею, дуже працьовита, любила співати, словом - закохався юнак! Молодша, хоч і молодша, та вередлива, неспокійна, завжди чогось нервова. І ось наступного дня після весілля наш нещасливець побачив, що його піддурили: коли вже повінчались, побачив, що йому підсунули молодшу дочку! Але мулла своє зробив, і тепер він буде каратись усе життя з нелюбою, сварливою жінкою!..

В ті роки туркені ще ходили закриті паранджами. Але вже траплялись турки, з-поміж інтелігенції, в європейському вбранні. Коли ж який мав на голові червону феску-шапочку з білою замоткою, то це означало, що він ходив поклонитись до Чорного Каме́ня (в Мекку - до Махоммеда). Такому вибранцеві долі під час зустрічі в будинку старші й молоді жінки цілували руку.

Не раз Остап бачив на кращих вулицях Галліполі турка, вдягненого по-європейському, але з фескою на голові, біля нього біг хлопчина-посильний, а за ним ішли закриті дві-три, аж до семи жінок - його дружини; чим був багатіший, тим більше мав жінок, яких треба утримувати.

Живуть турки переважно в двоповерхових дерев'яних, а деякі і в кам'яних будинках. На першому поверсі все господарське, або рибальське знаряддя; на другому - живуть члени родини. Вікна в будинках невеликі, кожне заставлене дерев'яною решіткою, щоб нечисть не залітала і щоб чужий погляд у дім не проникав.

Вулиці в Галліполі вузькі, викривлені і... романтичні, особливо в яскраві місячні ночі, коли довгі тіні від високих, стрілистих мечетей перетинають притихле місто, а в небі висять морелями великі блискучі золоті зорі.

В ті часи всі мали клопіт з водою. На тій гористій місцевості не було змоги копати колодязі, як на Україні. Вода витікала з рур-труб, куди входила з різних струмків та джерел. Біля такої рури - кам'яна стіна і водозбірник, здебільшого з ручним краном-коловоротом. Туркені, між ними більше молодих жінок, приходять по воду, стають у черзі і чекають часом по дві-три години! Потім, набравши води у великі полив'яні кухлі-кувшини, несуть її на голові або на плечах додому. Ніколи по воду не ходять чоловіки, і наші сердеги не раз довго вистоювали біля тих водозборів, щоб хоч почути мову жіночу, а може й підглядіти якесь гарненьке смагляве личко... Але про турецьких жінок розповімо далі.

У той час турки майже не тримали коней, а авт не мали. Вся їхня тяглова сила - це човни-фелюки на морі, переважно вітрильники, на суші - осли, буйволи, верблюди. На верблюдах, незвичайно витривалих на безводді та в гірських місцевостях, перевозили найбільше кукурудзу з полів, інжир, різні овочі з садків. Гірські верблюдські каравани мали такий вигляд: попереду на ослі їхав турок, тягнучи ноги по землі; до сідла осла був прив'язаний великий верблюд - провідник інших двогорбих побратимів, а далі всі верблюди були прив'язані

мотузами один до другого (один за одним). Валка складалася переважно з 7-10 верблюдів, і кожен із них ніс по два мішки з добром. Буйволів турки запрягають у дерев'яні вози, з дошок, щось на зразок української "бідки". Такий віз має тільки двоє дощаних коліс. Турок ніколи не їде на такому возі - йде поруч, підганяє буйвола довгою палицею; на лінивих буйволів у кінці палиці мали залізний гачок. Буйволи назагал працьовиті тварини, але коли по дорозі трапилась калюжа, то тварина лізла в неї, лягала у воду, і ніяка сила її не могла якийсь час звідти вигнати, турок лише стояв та чухав потилицю!

Турецькі жінки

Герой української опери не раз впродовж дії обертався "в турка" та нахвалявся "оженитись на туркені". Даремно його дружина так переживала! Ця погроза була не дійсною навіть у 1920-их роках, не те, що за запорізьких часів! І нині чужинцеві одружитись із туркенею не легка справа та, здається, і не потрібна, бо ж кожний "чужинець" має свій рідний народ.

Уявіть собі місячну блакитну ніч. Збоку долітають зідхання Чорного моря... Покрученою, вузькою галліполійською вулицею поспішають дві-три закриті паранджами туркені, а поперед них біжить хлопчина, років семи, з ліхтарем у руках, в якому гоїдається тремтливий вогник... Це туркені повертаються з якихось відвідин, а що й на вулицях темнуваті, і вдома темно, особливо на першому поверсі (заваленому господарським приладдям, різним "потребом" і непотребом) - от і мають із собою "провідника" (та й свідка!..)

Турки - запальні і дуже заздрісні. Наших втікачів вони самі багато разів попереджали, щоб не зачіпали туркень, бо "нині з тобою говорю, а завтра за жінку можу зарізати".

У вже згадуваних чергах по воду молоді турецькі дівчата не відслоняли запинок; старші часом трохи відкривались, привітно усміхались до вояків, казали "якші козак" та "якші русь" - "добрі росіяни..." Може й не даремно так вихваляли, бо від своїх чоловіків та батьків туркені в ті часи не раз діставали штурханів, чи було за що, чи ні. Інколи така старша пані, під час черги, заприятелює з вояком, і наступного дня вже приходять по воду з добрим шматком чорного житнього, дуже смачного, хліба, або з рибиною. Жіноче серце завжди повне співчуття (якщо воно жіноче).

Синьоокий мужчина - рідкісна порода в Туреччині. І Остапові не раз траплялось відчути таке "вирізнення природи": біжить йому назустріч самотою турецька дівчина, раптом оглядається навколо, відхиляє паранджу, блискає очима-чорносливами, усміхнеться соромливо в припухлі уста, промовить кілька разів "якші, якші" - і зникне...

Після майже однорічного перебування на турецькій землі, Остап прийшов до висновку, що турецькі дівчата й жінки - в той час - не були рівноправними з мужчинами, що більшість важкої праці спадала на них, а до того й виховання дітей; що вони були гарні й темпераментні, але одночасно - соромливі й стримані, та що продажність між ними, навіть через матеріальну скруту, була рідкісним явищем.

Турецькі святині, весільні звичаї

Кожного ранку, як тільки зачне благословляти на світ, над Туреччиною лунає протяжний спів-заклик мулл (мулла - священник). Той заклик до молитви Аллахові чути далеко-далеко, бо мулла вилазить на найвищу вежу мечеті. І люди йдуть-поспішають на молитву, а хто не може покинути двору чи справи, стає на коліна й молиться, б'є поклони своєму Богові. Мечеті, як правило, збудовані з добре обробленого каменю, прикрашеного візерунками. Біля входу до кожної святині по боках на стінах - багато малих краників: кожний, хто йде в мечеть, мусить символічно змити свої гріхи, помити руки й ноги, залишити перед входом черевики, вдягти сандалі (їх лежать сотні перед входом) і вже так увійти в мечеть. Остап ніколи не був у турецькій святині, не знає, ба, не думає, що й інші бували. Сам православний, він шанував "невірних бусурменів" за їхню щирю й глибоку віру.

Турецьке весілля - це свято для всієї вулиці, "байрам". Звичайно, після благословення муллою та батьками, як уже закінчиться весільна церемонія, - всі повертаються додому. Тоді в садочку чи й перед будинком розстелюють великий килим, сідають на ньому колом, їдять смачні страви, п'ють "ракію"-горілку. Турецька народна оркестра складається з різного роду й тону сопілок та великого бубона, який глушить не тільки оркестру, а й людей на вулицях.

Не раз Остап із друзями потрапляв на "байрам", бо господарі, побачивши чужинців, гукали до них "кардаш, кардаш" і запрошували до столу, до того, що на килимі. Господар відразу ж наливав по келишку "ракії", жінки подавали на мілких тарелях густо зварену квасоллю з бараниною, або круглі котлети, смажені на "мангалі" - на великій металевій посудині, в якій горить розпечений дерев'яний вугіль. Крім "ракії", турки п'ють "мастику" - грецький мідний трунок, особливо добрий для брата-скитальця тим, що коли нині вип'єш "мастики", а завтра зранку вип'єш трохи води - знову стаєш п'яний, як і вчора...

Під час одного такого "байраму" Остап добре потягнув і "ракії", і "мастики". "Намастившись" досхочу, подався із хлопцями в порт, і там відкрив, що і в Туреччині, як і в Одесі в Україні та, мабуть, у всіх портах світу, є непевні дівчата. Вразило молодих компаньйонів, самотніх хлопців, те, що між такими дівчатами були віком від яких 13 років (у тій теплій країні жінки дозрівають значно раніше, ніж у вищій північній смузі).

Пробачмо їм задля молодости, та й де діватись самотнім хлопцям у чужій країні? До речі, Остап, одружившись згодом у Західній Європі з українкою з Волині, виявився зразковим батьком.

Турецькі робітники

У 1920-их роках комуністична пошесть легко поширювалась в країнах Східної Європи, завдяки зусиллям Леніна і його закордонних однодумців (навіть в Угорщині спробували комуністи захопити владу). Туди, де червона пошесть не мала найменшого ґрунту, як на Україні - Ленін слав озброєні й п'яні полки, обіцяв їм в Україні "жратву", а в Криму - дачі та "вічну весну" (як ось тим убогим і затурканим "товарищам" чувашам). Облудні експортовані комуністичні гасла ніяк не торкнулись турецького берега. Турецькі робітники, замість "робити революцію", працювали і справедливо домагались від працедавців покращання їхнього життя шляхом еволюції, реформ, удосконалення підприємств, які давали б більші прибутки і для власників, і для робітників. На чолі країни став

європейсько освічений турецький діяч-саможиттєвий Кемаль-паша, про якого дали.

Остап, у вільні від муштри дні, перебував на пристані. Іноді вдавалось там дістати підробіток, а здебільшого праці не діставав. Тоді спостерігав, як привозять повні човни риби, як вправно рибалки чистять рибу, придивлявся до праці портових робітників-вантажників. Машин у порті Галліполі майже не було. Робітники мали на плечах щось на зразок сідла, і на нього клали великі вантажі, притримуючи їх мотузами з обох боків. Робили досить часто перерви, щоб відпочити. На обід робітники їли переважно халву, дуже там дешево, білий хліб, перемішаний з кукурудзою, а вже овочів, то кожен приносив чималий кошик. Мовчазні під час праці, весело жартують і багато сміються під час відпочинку. Чимало з-поміж робітників читали газети.

Коли в Середземному морі проходять бурі, то сюди, до Дарданел доходять тільки великі важкі хвилі. Тоді море викидає на берег багато своїх скарбів, між ними й велетенських черепах, які населення їсть і підсмажене чи зварене м'ясо яких смачніше курятини. Якось хвилі викинули кілька таких великих черепах, так що тільки одну можна було покласти на воза. Робітники взяли собі кілька з них, а одну - найбільшу - подарували воякам-чужинцям, які ніколи не воювали проти їхньої землі, і робітники це знали.

Треба зазначити, що Туреччина в ті часи не була індустріальною країною та що вона мала багато проблем, в тому й окупацію частини країни альянтами, розпанованих торговців-греків, і не лише торговців: у самому Галліполі вони рядили владою... на турецькій землі.

Кемаль-паша, боротьба проти греків

Кілька слів про прийняті серед турецького народу умовні рухи-знаки. Європейцеві не легко, наприклад, звикнути до того, що наше, підтакуюче кивання головою згори вниз - у турків означає негативну відповідь, зате наш негативний знак - покикування головою в боки - у них означає "так", "є", "згода". І Остап мав спочатку такі непорозуміння. Зайшов, було, в крамницю з кількома монетами, щоб докупити хліба. Запитує турка: "Екмек вар?" ("Чи маєте хліб?"), той киває-хитає головою на боки, отже, виходить, що не має, або не хоче продати. Друзі виходять з крамниці, а турок навздогін гукає: "Кардаш, вар, вар!"... - купуйте, скільки забажається!

Одної неділі Остап зайшов до старого Ібрагіма, приніс тій родині невеличку черепаху, яку сам витягнув з-над берега. Втіха на всю хату! Жінки негайно беруться до праці... В той час наш герой помітив щось нове в домі: портрет якогось діяча. Виявилось, що то портрет керівника турецького уряду Кемаль-паші. Ібрагім витяг стару мапу Європи, на якій не було позначено України, лише вся Російська імперія брудно-синього кольору, і показав гостеві пальцем на Туреччину. Потім господар потер вказівний палець об другий, показав ще раз на Туреччину, на портрет Кемаль-паші. Ці рухи означали велику дружбу, радість. Після цього вказівним пальцем провів по горлу і сказав одно слово: "Грек". Це означало, що грекам починало вриватись у Туреччині. "Кемаль-паша - грек", і знову рух пальцем біля горла: Кемаль-паша різав греків... Так Остап довідався, що турецький уряд почав виганяти греків з країни. І дійсно, через два-три тижні посунули маси греків-утікачів з азійського берега Туреччини. Турки почали

скуповувати рушниці, набої, навіть кулемети. Українці, коли змогли дістати якусь зброю, охоче й дешево їм продавали, адже йшлося про боротьбу проти зайд, які обсіли і так небагату країну. Згодом чимало вояків "білої армії" почали й собі втікати до Кемаль-паші, щоб допомогти в тій боротьбі. Альянти, особливо французи, патрулювали в горах і на водах Дарданельської протоки, переловлювали човни з утікачами, завертали назад, а ген. Кутєпов усіх саджав "на баса"... Дехто з втікачів таки добивсь до військ турецького національного провідника (за службу він платив золотом і чим міг).

Вигнання греків відбулось досить скоро, але не вдалось уникнути в тій боротьбі непотрібного пролиття крові; навіть і в найбільш справедливій боротьбі зі зброєю в руках - годі в усьому бути справедливим.

Кемаль-паша діяв розумно: він не розпочинав війни на всі фронти чи боки, не проголошував війни тимчасовим окупантам-альянтам, які, звичайно, нарobili б його країні багато лиха. Провідник-націоналіст зумів мужньо витримати образу і кривду, що в столиці країни, Царгороді, біля кожного турецького поліцая із зброєю - стояли ще аж три поліцаї: англійський, французький та італійський (від країн, які тоді окупували Туреччину).

Закінчивши з грецькою справою, Кемаль-паша переніс столицю з Царгороду до міста Ангори, щоб підкреслити тогочасну залежність країни від інших потуг. Він скасував складну й важку турецьку абетку та письмо і запровадив латинський шрифт. Однією з дуже важливих реформ Кемаль-паші було те, що він надав турецькій жінці рівні права з мужчинами та просто наказав жіноцтву скинути паранджі-накидки з голів. Правда, не надто гарні деякі туркені від того лише втратили, але назагал турецький Бог не скривдив жінок ні красою, ні здоров'ям, ані вдачею.

Так на очах десятків тисяч Остапів Туреччина без революції та комунізму поривала з минулим, з майже середньовіччям. Відтепер країна звалась офіційно Турецькою Демократичною Республікою, і не одному з вояків-утікачів з України защеміло серце від згадки, що й український народ міг мати свою державу, мав і через неорганізованість та й інші, зовнішні причини, втратив. А все ще тліла в серці якась надія на збройне повернення до недалекої - це ж тільки через море! - Батьківщини. Особливо часто говорили про це українські повстанці, що потрапили до "білої армії" через лихі обставини.

Уряд президента Кемаль-паші мав перед собою дуже багато складних проблем. Він почав їх з кореня, від розкріпачення жінки та зміни абетки, від поширення масового шкільництва-грамотности, до перших власних турецьких машин, фабрик, заводів. Доти на всьому було слідно німецьку руку: на марках машин, на пароплавах, на мостах, навіть більших будинках були позначені німецькі фірми. Приєднуючись до родини європейських народів, азійська Туреччина не втрачала свого національного обличчя, ані своєї ісламської віри, але перебирала все краще з цивілізації й господарювання, чого вже досягла Західна Європа того часу.

І тому в Туреччині не було де причалити комуністичній пропаганді, її відкидали навіть звичайні робітники. Країна йшла розумним шляхом національної демократії, природнім шляхом гуманного націоналізму.

У містечку білих шатер

Минала зима, яка далась людям взнаки. Майже 250000 душ перетерпіли її, хто як зумів, і кожен радів недалекій весні. Кілька сотень таборовиків не дочекались березня, загинули від малярії, а дехто й від тифу; на щастя, альянти вчасно локалізували окремих хворих на тиф і пошесть не поширилась так, як може ширитись та страшна хвороба. Більше вояків вмирили від малярії і навіть від звичайної пропасниці, бо виголоджений організм не міг витримати високої гарячки.

Ранньою весною 1922 року сливе щодня в Долині рож та смерти лунали похоронні марші полкової оркестри, сотні проводжали своїх побратимів-вояків в останню дорогу. Хоронили всіх на римо-католицькому цвинтарі, що був поблизу Галліполі ще з часів Кримської війни (з 1854 року). Старші вояки знали, що десь мав бути на турецькому березі й старовинний православний цвинтар з козацькими кістями, але спочатку ніхто тим особливо не цікавивсь, бо, як кажуть, живому думати про живе.

Після холодних вітрів у лютому, що віяли постійно в одному напрямку, швидко розпочалась весна і Долина рож та смерти завітла різними барвами, що їх, здавалось, лише має природа в незбагнених надрах землі. Сумно було слухати плачі похоронних оркестр серед такого, на зовнішній вигляд, земного раю!..

Харчі й так видавали "тоненькі", але з весною вони ще погіршали. Ходили чутки, що Франція визнала большевицький "уряд". Під натиском Москви французьке командування почало натискати й на "білу армію" в Туреччині. Не кажучи "повертайтеся на рідину", або ж навіть розходьтесь, куди хто знає, французи вкоротили пайок до мінімуму, і той почали не регулярно видавати. Треба зазначити, що формального головнокомандувача тих 250000 вояків, генерала Врангеля, альянти лише раз допустили до Галліполі та згодом двічі приїздила його дружина: альянти не допускали керівників до підлеглих. Французи запропонували врешті-решт ген. Врангелеві, щоб уся його "армія" переселилась на постійне життя до Африки... Очевидно, той відмовивсь, і французи почали застосовувати різні методи, щоб таки довести до ліквідації решток "білої армії". Москва знала їй ціну: озброєні, випробувані в боях вояки, постійно під муштрою, при зброї, з запасами амуніції - і все це поблизу України, яка палала у вогні українських антикомуністичних повстань!

Як по Першій світовій війні, так і по Другій Захід виявляв або політичну сліпоту, або ж далекойдуче "небажання" сприяти слов'янським і неслов'янським силам за межами ССРСР, щоб вони започаткували й вели боротьбу за розвал Російської імперії, цього разу прикритої червоним фартушком так званого "комунізму".

Тим часом, наші "запроторенці" в Долині рож та смерти... воювали з черепахами!.. Та ще й особливими, земними черепахами. Якось, ідучи в ліс по дрова, щоб тим крамом тсргувати з турками, група таборян побачила між ущелинами й пригорками безліч наземних черепах, що, можна припускати, кудись масово також "переселювались". Накинулись на них, почали ловити і в лантухах приносити до табору в Долині. Кмітливіші, наваривши на першу пробу юшки з черепашеного м'яса (що виявилась дуже смачною), викопували

неглибокі ями, саджали туди черепах, підготовували їх "на заріз". Але той "заріз" відбувався швидко, бо французи й далі зменшували пайку - і через місяць годі вже було знайти у тих ямах, чи десь в околиці, живу черепаху.

Невдоволені одні й другі

Скінчилась коротка барвіста весна, і знову все вигоріло в Долині рож та смерти. Сливе щоранку то біля одного шатра, то біля іншого, а інколи і в шатрі чути крик, гупання - то б'ють гадюк. Вся долина заповнилась тими шипучими, великими, смертельними створіннями, а різних сколопендів, скорпіонів, комарів, великих темних мух, кусаючих бліх, то треба було хіба винайти "компютери" (не відомі ще в ті часи), щоб усі ті мільйони підрахувати! А все лізло до людини, і якщо не по її життя, то бодай по краплинку крові. Все хотіло жити в тій долині, де жити не можна, в тому первісному її стані. Винахідливі хлопці навіть на гадині робили "гандель": стягали з гадюк шкіру, сушили її та якимось чином навіть трохи обробляли, і продавали туркам...

Французькі офіцери часто навідувались до табору і, щоразу перераховували людей, втинали і так тонесеньку пайку хліба... Одного разу було наказано всім таборянам вийти на площу перед шатрами. Їм прочитали наказ, підписаний нібито генералом Врангелем (можливо, що й правда): хто бажає перейти на цивільне біженецьке положення, той повинен скласти заяву, і тоді над такими перебере опіку американський Червоний Хрест. Але на той заклик відгукнулось дуже мало людей, бо пішли чутки, що альянти можуть при тій нагоді відвезти й "на родіну", або ж запроторять десь в Африку, на плантації. Люди ще більше тримались гурту, і не раз, без наказу старшин, після виснажливої муштри самі з власної волі перевіряли та чистили свою зброю. Звичайно, французи й цього разу були незадоволені; ген. Кутепов далі муштрував, так що напівголодні "воїни" мліли.

Як реакція на такий важкий і непевний стан, з'явились у таборі кілька плакатів, мальованих фарбою від руки якимось дотепником. На однім було зображено англійського вояка, який лежав у спальному мішку на горі над Долиною рож та смерти; біля нього цілі гори консервів, хліба, сиру, ковбас, різних ліків; до англійця з усіх сторін ідуть шакали, повзуть гадюки тощо, а він глибше ховається у спальному мішку. На плакаті, сказати б, число 2 - зображено свого брата з "білої армії": він сидів на скелі над Долиною рож та смерти і варив у кілограмовій банці суху квасолю, яку перед тим мусів тиждень намочувати, а тепер ще три дні мусить варити; вояк дуже обірваний, у лахміттях, всі скорпіони, гадюки й шакали втікають від нього, скільки ніг! Під малюнком напис: "Втікай скоріше, бо попадеш у горщик!" Трохи згодом з'явились у таборі ще й інші плакати, та про них нижче.

Українізація "білої армії"?..

Не увесь час ішов на муштри-вправи та заробітки заради хліба насущного. Між масами "білогвардійців" знайшлось досить інтелігенції, як росіян, так і українців. Хоча одні з них бились під Кримом за "єдиную Росію", а інші хотіли виперти комуністів з України чи й далі, - однак, сидячи "у спільному казані" закордонної недолі та не знаючи, що їх очікує завтра, представники різних націй цілком примирливо ставились одні до других; навіть об'єкт російських насмішок - татар та кількох десятків полонених чувашів, і тих лишили в спокої. Обмежувались до

звичайних собі жартів. Так в одному шатрі, де жили спільно українці й два росіяни, один із "хахлів" пояснював, чому в Україні прозивають росіян "кацапами":

- Як тільки прийде куди ваш брат, так уже й дивиться, як де щось украсти, сцапать... "как цапнуть"!.. От ми й прозвали вас "кацапами".

- Вот так аткритіє! Да што ти, "хахол-мазніца", давай дразніцца, - в тон йому відповідав псковський чиновник-росіянин.

- І чого б вам сердитись за слово "москаль"? - вів далі степовик. - Ваша столиця

- Москва, от звідси ми й узяли вам назву: "москаль".

- Ну, а "хахол", якого проісходження-то?.. - сміючись, запитує псков'як.

- Так це ж ти поясни!.. Я звідки знаю?...

- А што такое "звідки"?

- Не розумієш? Ха-ха-ха!.. Та це ж значить "сводка", "сообщеніє із штабу"!.. - дурив українець співрозмовця.

Реготали і українці, і росіяни.

Однак, різниця помічалась не лише у мові, в звичаях, у охайності. Кілька чисто російських шатер ніколи не були обведені тином і ніколи біля них не розквітла ні одна дика рожа чи інша квітка: мешканцям тих шатер і в голову не приходило прикрашувати чимось свої "житла".

Але й це була, так би мовити, особиста справа. Інша річ - театр.

Почалося з того, що влітку 1922 року зійшлась група акторів, декілька з Москви, два чи три з Харківської української трупи; виявилось, що й Остап у гімназії не раз виступав на аматорській театральній сцені, і таких назбиралось дуже швидко понад 30 осіб. Одно з великих шатер, де складали сміття перед вивозом, розчистили, поставили там з десяток пеньків-"крісел", принесли кілька ліхтарів, захоплених ще з Криму, "Летучая мишь", - і так постала "Театральна палатка"! Ніхто з наших збірних героїв не пригадує прізвищ режисерів, але був хтось відомий з московського театру. Знайшлись п'єси. Першою пішла "Гроза" Н.Островського, про страшне життя в купецькій російській родині, зворушлива трагедія. Вистава відбулась у тому ж шатрі, "двері" якого були поширені так, що воно нагадувало сцену; тисячі глядачів сиділи перед шатром на землі, по-турецькому, навпочіпки. Звичайно, аплодували, а особливо тим, що виконували жіночі ролі: годі було повірити, що то не жінки! Але в кінці, ще під час прощальних оплесків, залунали з публіки голоси: "Наталку Полтавку" покажіть! "Нашу покажіть!"...

Наступною виставою був "Невольник"! Декілька російських акторів, хоча трохи й "штокали", але досить можливо вимовляли слова чужої для них мови. Поставили "Невольника", бо "Наталки Полтавки" ніхто не захопив. Успіх - надзвичайний! Здавалось, що всі глядачі (їх було кілька тисяч, так що найдальші лише бачили дію, нічого не чуючи) брали у тій історичній виставі участь: кожному "Невольник" був близький... А як гримнув козачий хор, як то "плачуть-тужать запорожці в турецькій неволі", то не один, а сотні обшарпаних, стужених за Рідним Краєм "білогвардійців" утирали гіркі сльози.

І раптом, коли вже готували якусь іншу виставу, та гуртом відтворювали з пам'яті (кожен якусь частинку чи бодай репліку з "Наталки Полтавки"), - до полотняного містечка прибув з денщиками генерал Кутепов, цього разу в олексіївській царській уніформі. Через годину було оголошено його наказ: заборона театру, зокрема українських вистав!

Організатори театру, між ними й Остап, негайно ж попрохали вістового, щоб генерал Кутепов зволив їх прийняти. Він запросив до свого шатра, нервовий, насуплений, з гострим поглядом глибоко посаджених, бистрих очей. Вислухавши "парламентаристів", генерал сказав:

- Нет-с-с, не магу разрешіть!

Потім він щиро, чи вдавано, усміхнувся і пояснив:

- Коли я дозволю, то наступного дня тут повивішують українські прапори! Хіба ж ви не знаєте, що в Галліполі 98 відсотків армії - це українці? Хохлікі...

І театр перестав існувати: українських вистав не можна було давати, а в російських п'єсах в такому випадку українці не хотіли виступати.

У відповідь на це розпорядження генерала, як і на його постійні прискіпування до вояків, що уніформа криво "сидить", що пряжка на ремені не начищена і тому подібне, та й за його накази про повішення за дрібні злочини, - в таборі знову з'явилися плакати. На одному з них невідомий мистець-карикатурист (і добрий політик!) зобразив міст, по обох кінцях якого стоять стовпи з повішеними вояками; посеред мосту стоїть вояк, не знаючи, куди подітись, бо на одному кінці мосту великий напис "Совдепія", а на другому - "Кутепія"!

Ген. Кутепов розшукував автора чи авторів таких дотепних сатир, але не знайшов, і спересердя посадив "на баци" кількох безневинних людей.

Сміх і сльози

В боротьбі за хліб - за фізичне існування - доходило і до сліз, і до сміху. Люди мобілізували всі свої здібності, щоб якось роздобути ще один шматок хліба чи якоїсь їжі. "Голод не тітка", стверджує наша приказка. Втікачам доводилося щодня боротися з голодом, бо альянтські харчі були нужденні, а бідні турки охоче частували "кардашів"-земляків кавою, іноді кавуном, та на тому й кінчалось, бо самі не мали.

Наведу кілька прикладів з боротьби за хліб у Галліполі. (До речі, в різних варіантах подібні події мали місце в Німеччині під час Другої світової війни, коли фашисти звезли туди понад 2 мільйони на примусову працю українців, поляків, білорусів, росіян та інших).

Кажуть, що англійці, навіть ідучи на фронт, беруть із собою смокінг та футбольний м'яч. Так, чи ні, але в Галліполі окупаційні англійські частини багато уваги присвячували спортові, особливо водному. Часто вони, разом із французами, поєднували спорт-розвагу з дуже важливими тоді нагородами - з консервованим м'ясом, супами, квасолею тощо. Керівник змагань рахував до трьох і кидав у воду чималу консервну банку. Услід за нею пірнали кілька десятків "гравців": хто зловив у воді ту банку, той діставав у нагороду ще кілька інших консерв, крім зловленої.

Наші "білогвардійці" спочатку придивлялись до тієї гри, а потім почали прохати прийняти і їх до змагань, на що альянтські офіцери дали згоду.

Мало кому з англійців та французів удавалось знайти консервну банку в морській глибокій воді; і наші плавці, дарма, що дехто й виріс на Дніпрі, - також часто програвали. Але накупатись у морі та й піти звідти голодним, то справжня мука, а ще як запахне "бекон" з яєшнею, що їх смажили в англійських бараках!.. Українські хлопці помітили, що англійці постійно кидають у воду одного розміру консервну банку, 250-грамову, з квасолею, і використали ту обставину: брали заздалегідь таку консервну банку, ховали у штанцятах-плавцях між ногами, стрибали разом з усіми "охочекомонними" у воду... тримались там як можна довше, ніби розшукуючи консерву. Випірнувши, швидко оглядались, чи ніхто не витяг "оригіналу" з води, а потім показували "свою" консервну банку й діставали нагороду!

З голоду вдавались і до інших "трюків", гідних циркових артистів.

Так, французи мали великі склади консервів на березі моря, прикриті брезентом. Вартували біля тих скарбів чорні сенегальці - колоніяльні французькі вояки (яких французи не раз прилюдно били). Кожен сенегалець мав на лівій руці кільце з металу, на якому були вибиті дати: рік та порядкове число, коли його зловили в джунглях і забрали до війська... У війську Франції, в спеціальних сенегальських частинах, вони мусили служити аж до смерти. Як бачимо, Франція - гуманна, висококультурна країна енциклопедистів, вишуканих парфумів і найтонших вин, - не завжди була послідовною.

Прозвані "Сергійками" та "Андрушками", оті чорні вояки з симпатією ставились до справді бідних "русь", як вони називали галліполійських бранців. І ось, бувало, стоїть такий "Андрушка" на варті біля гори коробок з консервами, і раптом з'являється хоч і добре вимита та виголена, але й худюща "братія" з Долини рож та смерти. Приходять, звичайно, не з порожніми руками - сенегальця треба ж чимось зацікавити. Для того витинали барвисто-крикливі рекламні малюнки з шоколадних обгортки, збирали різні безвартісні "керенки" та врангелівські грошові знаки, приносили навіть добре начищені мідні кільця з уздечок коней... Сенегалець-вартувий, як побачить такі "скарби", то так зацікавиться, що й рушницю покине, присяде на землю, роздивляється, любується, питає знаками, чи може щось узяти собі?.. Звичайно, діставав половину тієї приманки... А в той час кілька таборовиків з "білої армії" шусь поза склад, та під брезент - і чимскорше носять коробки з консервами в безпечне місце!.. Доки сенегалець налюбуеться дивними малюнками і щось собі вибере на згадку (всього не давали, щоб не втратив і згодом зацікавлення!), то вже наші хлопці наносили з десятків пачок. Увечорі, вдаючи що прогулюються, вони відносили награване далі й далі, аж до Долини рож та смерти. Там ділились прибутком, частували друзів по шатрі, міняли, продавали, торгували; дехто носив по кілька консервних банок до знайомих турецьких родин, як подарунок, або в обмін на свіжу городину та овочі.

Чимало вояків пробували ловити рибу в морі, та наслідки були дуже мізерні. Треба було мати великі човни, щоб відпливти подалі від берега, але їх ніхто не міг купити, бо занадто дорогі; крім того, командування суворо заборонило будь-кому навіть ступити ногою в якийсь човен чи лодку.

Французи врешті-решт помітили, що із складів позникало багато сотень консервів і, хоч не знали, що саме сталось і яким чином - жорстоко побили кількох вартових-сенегальців та заборонили будь-кому до тих чорних вояків підходити. Крім того, в наказі французького командування було підкреслено, що забороняється також курити поблизу складів.

Ця остання заборона... відкрила знову дорогу для наших "промисловців": почались нові "походи" на склади консервів, і в кількох із них брав участь Остап, який розповість докладніше про "виправу":

- Нині якось незручно про це згадувати, але коли людина хронічно голодувала, то тоді було не до сорому. Альянти, припускаю, провадили тоді переговори з-під поли з комуністичною Москвою, і наслідки тих переговорів ми відчували у формі... мінімальних харчів. До того тиску трохи згодом долучився й інший, та я не про це. Отже, про галліпольські "походи"... У вільний час збиралось нас до десяти осіб. Розмовляючи та жартуючи, ми відносно швидко долали яких 10 кілометрів до Галліполі з Долини рож та смерти. Підходимо до складів з консервами. Сенегальці недовірливо поглядають. Знають, що треба чекати якоїсь халепи, але не додумуються, що саме утнуть таборовики?.. "Втинали" ми наступне: половина з нашої групи наближалась за яких 20 метрів до складів і всі як один починали курити. Турецький тютюн, як ви знаєте, дуже приємний. Але тоді ми курили не для приємності, а щоб звернути увагу охоронців. Сенегальці помічають дим, кричать щось і показують жестами, щоб ми відійшли геть, адже поблизу складів з консервами заборонено курити! Ми вдаємо, ніби не розуміємо, вартові (їх було там по два-три чоловіки) вже біжать до нас, виривають цигарки, топчуть їх кованими черевиками. Дехто з нас ніби не віддає, починаємо вовтузитись, а в той час інша наша п'ятірка бігцем носить консерви подалі в бур'яни, забігши з іншого кінця складів. Нарешті дехто з-поміж нас гасив цигарку, сенегальці приязно посміхалися і йшли на свої місця, а ми на свої: в лантухах тягнемо десятки банок консервів, через бур'яни, щоб ніхто не помітив. Ми вже знали, де коробки з м'ясом і товщами, і вибирали їх, бо товщів найбільше не вистачало.

- Чи доводилось вам, Остапе, у Долині рож та смерти згадувати про сало?..

- Сала у Франції, як ви знаєте, ніхто не хоче купувати, тут воно за безцінь. У Туреччині було важко його дістати, а й не мали за що купити. Але смак сала... де там його порівняти з українським салом! Не хочу, щоб мене обвинуватили навіть у такому "сальцевому" патріотизмі, але з переконанням кажу, що за кордоном і яблука так не пахнуть, і квіти, і сало тут тільки свиняче... Коли б хто у світі додумавсь влаштувати конкурс (тепер же модні "контакти" та "взаємообміни"), то напевно наше полтавське сало побило б усіх свиней на світі!..

Там, у голодному Галліполі, серед привітних, та все ж чужих людей, навіть звичайне сало... переходило в категорію мрій!

Доля Чорноморського флоту

В трьох періодах своєї історії Україна мала власний флот, не тільки річковий, а й морський: за княжої держави, себто в періоді України-Русі, коли наші прапредки перепливали Чорне й Азовське моря; за часів Гетьманщини, коли

козаки на "чайках", "байдаках" перепливали Чорне море, вже не до Греції, а до Туреччини (є відомості, що в тих походах використовували наші предки навіть підводні човни, збудовані з двох човнів, складених догори днами, з ходовими веслами, баластом піску тощо - наскільки ці відомості точні, ще не відомо); втретє Україна мала на короткий час свій Чорноморський флот у 1918-19 роках, коли над кораблями в Одесі й інших портах були підняті жовтоблакітні прапори, на знак підтримки Уряду Української Народної Республіки. Нині Україна (так зв. УРСР) буде навіть океанські кораблі, але для закордону, або ж для кого - видно навіть з назви: "Чернишевській", "Ломоносов", "Піонерській", "Россія"...

Тут же мова про нашу Чорноморську флотилію, що під час Першої світової війни потрапила до африканського порту Бізerti, зайнятого французами.

Жаркого літнього дня 1921 року таборова сурма скликала на площу всіх вояків у таборі в Долині рож та смерті. Коли сотні й полки вишикувались, на трибуні, прикрашеній старим царським прапором з розчепіреним двоголовим орлом, з'явився якийсь старшина-золотопогонник.

Все було підготовано так, що в той час у таборі не було ні одного представника альянтів.

Нервовим, дрижачим голосом офіцер почав розповідати про те, що вчинили альянти з флотом, на якому прибула "біла армія" з Криму до Туреччини.

Отже:

Після того, як закінчилась висадка 250000 людей у Галліполі та на острові Лемносі, куди завезли кубанських і донських козаків, - альянти відіслали всі кораблі Чорноморського флоту з Криму, військові й цивільні, до найменших катерів - до французького порту Бізerti в Африці. Коли незабаром Франція визнала большевицький уряд, так звану Советську Росію, Ленін почав домагатись, щоб їм повернули Чорноморський флот, який відплив з Криму до Туреччини. Формально Москва, чи Петербург, не мали до тієї флотилії права, адже то була власність України, перетвореної червоними московськими окупантами в нібито незалежну Українську Соціалістичну Советську Республіку - УРСР.

На всіх кораблях тієї флотилії була обслуга з "білої армії", при тому, добре озброєна, та на військових кораблях були й гармати. Тому французькі власті в Бізерті вдались до кроку, який не робить чести Франції: запропонували обслузі кораблів перейти на берег, жити в приватних помешканнях, де, мовляв, зручніше, і т.п.

Команди кораблів, нічого не підозріваючи та не знаючи про переговори французів з большевиками, погодились перейти на приватні помешкання, бо кому ж не надокучить місяцями відчувати під ногами лише хитку пароплавну палубу? На всіх суднах капітани залишили тільки по два-три матроси для охорони.

Треба припускати, що большевики або ж найняли в Бізерті моряків, або вже мали свій, наперед приготований "запас", бо "товариші" вночі опинились на всіх кораблях тієї частини Чорноморської флотилії і вона вся попрямувала "на рідину" до большевиків!.. Французи віддали Росії українську власність.

Історична лекція

Червень у Долині рож та смерти нагадував полтавський серпень, з пекучим, палючим сонцем на безхмарному небі. Лише вечорами приходила з-за горбів довгождана прохолода. Тут і там біля шатер збирались гурти земляків, лунали пісні, лише інколи якась військово-маршова, російська, а майже завжди - українські. Часто співали "Заповіт" на дуже оригінальний мотив; при тому часом переробляли слова великого Шевченка: замість "Як умру", наприклад, співали, "як умрем", у множині, і так гуртом виливали свою тугу за Україною.

В такі сумні вечори частина вояків-"білогвардійців" (кілька сотень людей) ходили на імпровізовані лекції якогось повстанця-учителя з Галичини. Він був в Українських Січових Стрільцях, родом з Бережанщини в Галичині (на межі з галицьким Поділлям), невисокий, кремезно збудований, мав завжди печать смутку на обличчі. Про що розповідав той чоловік? Дещо про те, як приєднався, подавшись геть з "почервонілих" частин УГА, до українських повстанців-самостійників на Київщині; потім був пересланий, як знавець кавалерійської справи, на Катеринославщину (тепер Дніпропетровщина) і там брав участь у боях проти большевиків у повстанському загоні. Пораненого, його підхопили на тачанку махнівці, але й кинули під ліском, біля Дніпра, коли їм "припекло". Підібрали того чоловіка (між собою вояки називали його професором) солдати "білої армії" - врангелівці. А що він почув тут і там українську мову, то й вирішив залишитися із своїми, радше, ніж іти, як казав "до пащеки большевиків".

Його "бесіди" чи лекції були такі, що хтось із москалів доніс, і того чоловіка ген. Кутєпов посадив "на баси", ще й загрозив, що повісить. Але Остап ще встиг побувати на одному викладі, якраз перед арештом промовця. Розповідав він тоді про часи козаччини, зокрема про так звані "Коломацькі пункти" чи козацьку петицію до московського царя Петра I. Не обвинувачував і не накидався на москалів, очевидно, тямлячи, що дехто із слухачів напевно походив з Росії... Але фактами з історії оперував так, що кожному ставало ясно: Петро I не мав найменшої рації, жорстоко поводячись із українцями.

1723 року козацькі частини йшли походом на татар і спинились біля річки Коломак. Тим часом, наказний гетьман України Павло Полуботок переговорював з царем Петром I, домагаючись відновлення давніх прав для України, особливо ж права на вибір власного гетьмана. Московський цар скипів від люті. Був вихований на гаслі давнього московського політичного діяча Івана Каліти, одного з "собірателєй землі русской", "тащїть і не пущать". Тому не мав іншої гадки чи плану супроти України, як тільки найміцніше прив'язати ту країну до московського воза. Козаки, б'ючи татар, тим самим допомагали й Московщині, бо боронили її землі від ворожого нападу, обороняючи свої власні на півдні. Але Петро I відкинув усі домагання, і наказний гетьман послав з Московщини кількох гінців до українських козацьких полковників, щоб знали про негативну відповідь і відповідно діяли. Полковник з Миргороду, Данило Апостол, старий вояк і людина з освітою та розумом дипломата, склав біля річки Коломаку славні "Коломацькі пункти", домагаючись визнання історичних прав України та згоди царя московського на вибір в Україні свого гетьмана. Петицію підписали, крім старого, випробуваного мазепинця Данила Апостола, генеральний бунчужний Лизогуб, генеральний осавул козацтва Жураківський та

інші. Насаджена Петром I так звана "Малоросійська Колегія" в Україні (щось як тепер насаджена Москвою Верховна Рада УССР і так званий "уряд" УССР) не прийняла козацької петиції, і тому її послали цареві спеціальними гінцями самі полковники.

10 листопада 1723 року закурений і запорошений, після далекої дороги до Петербургу, український козацький канцелярист Іван Романович підбіг до царя, коли той виходив з церкви св. Тройці, і подав йому "Козацькі пункти", благаючи їх прочитати. Петро I пробіг очима по документі, лице його налилось злою кров'ю...

Не минуло багато часу, як у російських в'язницях уже мучились і наказний гетьман Полуботок, і канцелярист Романович, і старий миргородський полковник Данило Апостол; Лизогуба, Жураківського та інших непокірних везли закованих в кайдани на Московщину... У страшній Петропавлівській фортеці над Невою мучились наказний гетьман України Павло Полуботок і члени його місії в Московщину: Чарниш, Савич, Загаєнко та інші...

- Ми тут, друзі, - вів далі той загадковий бережанець, напевно викладач однієї з гімназій у Галичині, - у подібному становищі відносно союзників-альянтів. Кожного дня вони можуть виступити в ролі Петра I. Тому бережіть зброю і тримайтеся один одного, і ви, росіяни, так само, бо тут і вас може чекати доля наших полковників з часів Гетьманщини.

Остап пригадує, що викладач звернув увагу й на те, що "ми ж біля Босфору й Дарданел, біля Царгороду, а козаки тут частенько бували: давайте, друзі, розшукувати їхні могили, може ще щось знайдемо".

Але йому самому не довелось розшукувати козацьких могил та будь-яких пам'яток по козаках-запорожцях у тій частині турецької землі: доповідача швидко заарештували, нібито за те, що продав туркам рушницю, і слід по нім зник назавжди.

Зникла людина, та не зникли посіяні нею думки. Задумались тисячі Остапів у тій "білій армії" над власною долею, над долею України; дехто взявся розпитувати старих турків, чи не знають, часом, щось про козацькі цвинтарі?..

На порозі війни з альянтами

Як і інші таборяни, Остап не знав, чи генерал Врангель був ще в Царгороді. Ніколи він не з'являвся, накази підписував ген. Кутєпов, він же часом бував у Галліполі та в Долині рож і смерті. Аж згодом стало відомо, що альянти унеможливлювали білоцарському генералові кожний рух і план, нейтралізували його заходи - на догоду карломарксівським експериментаторам у Росії...

Генерал Врангель, з великим підозрінням відносячись до найзвичайніших вимог українців та інших "іногородців", в одному був чесний і послідовний: був завзятим антикомуністом. Згодом він поселився у Бельгії, де й помер в кінці 1920-их років. Тіло генерала було потім, згідно з його передсмертною волею, перевезене до Сербії: він хотів лежати тільки у православній землі, залишившись до останнього дня вірним цареві та своєму православ'ю. Що ж, такий послідовний ворог - по-своєму заслугоує на пошану.

Після вістки про долю флоту в Бізерті, генерал Кутєпов наказав тримати порох сухим і впродовж 24 годин кожної доби виставляти озброєні пости на горбах довкола Долини рож та смерти. Варту несли цілими ротами. "Біла армія не повторить Бізерти!" - таке було гасло дня, і його підтримував кожен вояк, бо кожен був антикомуністом.

Не треба багато фантазії, щоб уявити собі прохолодну літню ніч серед скелястих пагорбів, що височать над принишкою долиною, в якій білють у мерехтливому місячному сяйві тисячі шатер, з річечкою, що ділить їх на дві "паланки" - галліпольським "Дніпром". Десь між скелями завивають голодні шакали, з-над дубових лісків інколи долетить сонний викрик якогось птаха; часом зірветься камінь і з прицокуванням помчить униз, по камінні... Вартові напружують слух і зір. Кого ж вони бояться? Якої нечистої сили тут, на вільній турецькій землі?..

Якось пізнього вечора, десь близько одинадцятої, заграла сурма на сполох, за нею друга, третя - і все в таборі зірвалось на ноги. Це не була чергова вправа. Наказ: виходити всім із зброєю! Рух, метушня, ніхто не знає, що сталось, офіцери не пояснюють нічого. Шикуйсь у лави, і все! Дехто припускав, що, з огляду на комуністичну спробу перевороту в Болгарії, армія піде туди піхотою, щоб придушити комуністичних ворохобників.

Тим часом командування вивело яких 200000 вояків з Долини, обставило стежами всі дороги і стежки навколо, і армія зайняла позиції... перед Галліполі!

Остап лежить також на ще теплому після сонячного дня камінні. Біля нього англійська коротка рушниця; він має до 100 патронів, а в кишені - маленький, так званий "дамський" бравнінг, зброя на найчорнішу годину. Минає кілька годин. Авангард "білої армії" вже напевно в самому місті, в Галліполі.

Через яких чотири години приходить вістка, що частини "білої армії" оточили сенегальські чорні полки та що між французами і білим командуванням розпочались переговори. Незабаром виявилось, що тієї ночі французи хотіли оточити Долину рож та смерти, ультимативно наказати воякам здати всю зброю, себто лишити армію без армії! Генерал Кутєпов вчасно довідався про такий задум і, замість дати себе оточити - оточив "союзників". Французьке командування наполегливо домагалось здачі зброї та переходу всього війська на цивільне становище. Годі зрозуміти, якими мотивами керувавсь Париж, який сам уникнув "комунізму" ще й допоміг Польщі не лише приборкувати антикомуністичну Україну, а й стримати навалу червоних гуннів ХХ сторіччя - але інші слов'янські народи віддавав на поталу Молоху.

У французькому штабі генерал, задкуючи, заявив ген. Кутєпову, що змінюють план: вони не будуть обеззброювати "білої армії" - їм потрібно зброю лише для флоту та морської піхоти, і зброю вони заберуть силоміць!

Вже розвиднялось, коли прийшов наказ від ген. Кутєпова: всім у повному бойовому виряді, полк за полком, іти з оркестрами на Галліполі. Пішли всі види зброї: піхота, кулеметні частини, легкі гармати, запряжені кіньми, саперні частини, гранатометчики та ін. Від 10 години ранку аж до 5 вечора маршували частини через Галліполі, із своїми духовими оркестрами, проходячи головною вулицею попри французький штаб. Турки, ніколи не бачивши такого дива,

тисячами виглядали з вікон, доброзичливо посміхались, деякі махали хустками; на багатьох будинках з'явилися турецькі національні прапори з півмісяцем, можливо, на знак підтримки антикомуністичної армії "русів".

Після 5-ої години сенегальські війська були звільнені з облоги, ген. Кутєпов прибув до своїх військ, відтягнув їх з Галліполі і, обставивши стежами всі шляхи, зайняв позиції біля міста по горах; у Дарданелах.

Самозрозуміло, семигодинний імпозантний марш добре озброєних частин справив велике враження не тільки на галліполійців, а й на альянтів. Стривожені своєю долею, вояки діяли, як годинникові механізми. Польові кухні варили поза скелями страву; водовози вчасно привозили воду з визначених наперед за планом струмків; кожен знав пароль, знав напрямок наступу на випадок бою і навіть напрямок відступу, коли б довелось. Одного не знала армія - остаточного плану. Забігаючи вперед, скажемо, що він був: ген. Кутєпов задумував з боями, коли б до того дійшло, вивести свою армію в Болгарію; коли б там тримали владу комуністи - то розчавити їх і допомогти болгарам у перевороті.

Треба ствердити, що біле командування (а то ж були переважно офіцери з генерального штабу колишньої царської армії) виявило тоді велику витримку та гідність. Не маючи чого втрачати, крім життя, воно пішло на чималий, але обрахований, ризик: розіслали листи-протести до Парижу, Лондону, Женеви, до американського Червоного Хреста, але штаб "білої армії" одночасно показав стурбованим альянтам міцні антикомуністичні зуби. Французи ще раз переконались, що мають справу з людьми, які не мають під ногами власної землі, але мають власні принципи й ідеї. Французи спробували наступного дня ще раз натиснути на "ворожу" армію, точніше - залякати. З боку Царгороду та з сторони Середземного моря до Галліпольської затоки почали підпливати бойові кораблі французької ескадри. Підійшовши на кілька кілометрів до Галліполі, кораблі спинились, і навіть без бінокля було видно, як дула великих далекобійних гармат почали повертатись на пагорби, зайняті "білогвардійцями".

- Як полоснуть з гармат, від нас нічого не залишиться, - обізвався Остапів сусід.

- Наша вина: не зуміли втримати навіть Криму - тепер платимо.

- Хлопці, ми свідки справжньої трагедії Європи, - втрутився в розмову третій: - Замість знищити большевицьке лихо в зародку, оті гармати готові знищити нас!.. Чи не здурів світ?..

- Що таке ми? Чверть мільйона, ніби й сила, але куди більше вже загинуло... Може й ми тут поляжемо, але ж за це платитиме згодом увесь світ. Комуністи ще тільки вбиваються в пір'ячко...

Минуло кілька годин. Лавами проходить вістка: французи знову поставили ультиматум - здайте зброю, або почнемо бомбардування з моря.

- Здайте зброю, а ми вам зробимо нову Бізертю! Нєт, гаспада! - кричав молодий корніловський офіцер, напевно з юнкерів, ставши на скелі, ніби його могли почути на французьких кораблях. Температура підвищувалась.

На випадок обстрілу з моря, армія мала захопити Галліполі і триматись у районах розташування французького, англійського та італійського штабів, також

біля мечетей, щоб так злагодити чи й уникнути продовження обстрілу з важких гармат.

Знову вістка: генерал Кутєпов на всі вимоги заявив категоричне "Нєт"!

Ще година-півтори напруженого чекання, шарпання нервів, нестерпно-палючого сонця... Нарешті наказ: усім частинам повертатись в Долину рож та смерти. Виявилось, що внаслідок рішучої постави штабу "білої армії", французи домовились з генералом Кутєповим, що через кілька місяців усю армію перевезуть до Болгарії. "Перевезуть із зброєю", - було сказано в договорі.

У Болгарії діялось тоді щось непевне, комуністичні агітатори працювали "в три руки", агітуючи неписьменні маси... Можливо Париж зрозумів до чого може дійти, а може просто найшла коса на камінь, і французи вирішили позбутись "білої" проблеми без власних гармат.

Запорізький цвинтар

Хоча людей із шатрового містечка в Долині рож та смерти рятували, особливо від малярії, ліки американського Червоного Хреста, однак, смертність була велика, найбільше серед старших. Траплялись випадки смерти від мінінгіту, від укусів гадюк, від шлункових за давнених катарів та інших хвороб, що їх здорові фізично, неголодні люди легко перемагали б. Старий римо-католицький цвинтар скоро був так заповнений свіжими могилами з хрестами, що командування "білої армії" звернулось до турків з проханням приділити під кладовище нову ділянку землі. Турецьке правління дало згоду і повідомило, що за містом Галліполі, на північ від нього, є дуже старий християнський цвинтар - Запорозький! Довідавшись, що туди має поїхати спеціальна команда, щоб оглянути і вивчити шляхи-під'їзди до того кладовища, рядовий Остап поспішив до старшини, і за півгодини семеро вершників вирушили в дорогу.

Доки вони мандруватимуть, зробимо мандрівку і ми, але ще далі, в минулі століття.

Слово "козак" - не лише українське, і не лише наше поняття в нього закладене. Ще в 1303 році, у так званому "Половецькому словнику", є запис про "кайзака" - степового вартівника-охоронця. Про "козаків", як степових мандрівних здобичників, часто згадується у "Статутах" генуйських колоній на Кримському півострові, в 1440-их роках: про тих "козаків" писали, що вони походять з Кафи та з різних... генуйських міст, себто якимось були пов'язані з італійцями (або ж проти них виступали). Натяки на існування українських козаків знаходимо в різних записах мандрівників, починаючи приблизно з 1470 року, виразніші вказівки на їхнє існування та боротьбу із мандрівними кочовниками з азійського сходу є в записах з 1490 року й наступних. Українського "козака" схарактеризовано в записах турків, персів, татар та ін., як степового здобичника, згодом - як взагалі вільну, нікому не підлеглу людину, ще згодом - як хороброту вояка, а вже в XVI сторіччі - як оборонця прав України. У половині XVII сторіччя, за гетьмана Богдана Хмельницького, козаки - це вже військо, армія, з поділами на полки, паланки й менші відділи, з центром на Запоріжжі, - за порогами на Дніпрі, і з резервовими частинами по всій Україні. Козаки - це символ лицарства. Вони були оточені увагою й любов'ю свого народу. Не спиняючись над історичними походами, поразками й перемогами Козаччини, підім далі

вглиб історії, в часи, коли запорожці на своїх швидкохідних легких "чайках" не раз і не двічі річно проникали до берегів Туреччини. Багато свідчень на цю тему залишив нам англійський амбасадор у Порті - Оттоманській імперії - Ріко, який згодом написав кількатомову "Історію Оттоманської імперії", що вийшла у Британії, а потім і в Гаазі, в перекладі на французьку мову, в 1709 році (якраз у рік нещасливого бою українського гетьмана Івана Мазепи, на спілку з військами молодого шведського короля Карла XII - проти Московщини). Амбасадор Ріко свідчив, як очевидець, що козаки наганяли страху туркам, загрожували самому Константинополю, спалили Трапезунд, Скутару та інші міста, визволяли християн з турецької неволі, в тому й генуезців...

Доки ми мандрували в минулому, наші вершники в супроводі представника турецької влади прибули на чималу рівнину під горами, на північ від Галліполі. Як пояснив турецький представник, за звичаєм їхнього народу і на вимогу їхньої віри - турки не ховають "іновірців" поблизу своїх кладовищ, вважаючи їх "невірними", чи то будуть християни, чи буддисти, чи будь-якого іншого віровизнання. Тому й старий Запорізький цвинтар розташований досить далеко від міста.

Перед прибулими постала така картина: рівнинна ділянка під залісненими горами, довжиною в приблизно 400 метрів і широчиною від 180 до 200 метрів, була обгороджена ледве витесаними колодами, так що по ній - по цвинтарі - ніхто не ходив, ані не пасли там худоби. На самому ж козацькому цвинтарі не було й сліду від якоїсь могили, все зрівнялось із землею, де-не-де западинка, в якій зеленіла жорстка, темнувата трава; на цвинтарі від спеки вся рослинність вигоріла.

Перед в'їздом на цвинтар верхівці скочили з коней і, залишивши їх із джурою, ввійшли на площу. Офіцер, а за ним і всі перехрестились; турок схилив голову і склав долоні до купи. Не було нині й сліду якоїсь ворожнечі, бодай Остап не відчував ніякого жалю до високого, поставного турка, з густими темними бровами і гострим, стрілистим носом. Нарешті той підвів обкручену білою чалмою голову, і всі рушили оглядати площу, не цвинтар, бо нічого на ньому не було, жодної пам'ятки про хоробрих лицарів України, які тут склали свої кості.

- Треба буде дати сюди спеціальні команди, щоб обережно копали. Якщо знайдуть кості запорожців, класти їх побіч домовини, - розпорядився офіцер.

Потім Остап піднявся на першу невисоку горбовину, і звідти побачив безкрає люстро Козацького моря... "Може та хвиля, що саме доходить турецького берега, відчалювала колись від українського"...

Відтоді померлих з Долини рож та смерти перевозили сюди, на колишній Запорозький цвинтар. Копачі могил, дійсно, викопали кілька ледь збережених людських кісток, що дуже кришилились і розсипались від дотику. Генерал Кутєпов наказав зібрати рештки тих кісток і покласти в могилу, на труні одного офіцера. Ту могилу було викопано якраз посередині цвинтаря. Потім привели на цвинтар, що швидко покривавсь свіжими горбками, кілька полків, і кожен вояк мав принести з недалеких гір по чималому каменю. Тим камінням старанно обгородили цвинтар, де спочивало "козацькеє біле тіло", але без китайки, і де поруч своїх предків лягали в чужу землю сотні синів безталанної України.

На розпорядження штабу, перед Запорозьким цвинтарем вояки-теслярі поставили невеликий будинок, щось на зразок сторожки; дубовим деревом обгородили ще раз Запорозький цвинтар, поставили загорожу трохи вище понад камінням. Посеред цвинтаря вояки "білої армії" збудували досить високий пам'ятник, круглої форми, з уступами, що звужувались вгору; зверху поставили дубового хреста. Коли пам'ятник був закінчений, у присутності десятків тисяч вояків і їхнього штабу, на чолі з ген. Кутєповим, майстри вмурували в нижню частину пам'ятника привезену з міста (замовлену генералом Кутєповим) мармурову таблицю, на якій було викарбувано російською мовою такий напис:

"Павшим за любовь к России воинам Белой Армии в Галлиполи и нашим славним Запорожцам вечная память".

Прогриміли три залпи з сотні рушниць, військо стало на коліна... Так було відкрито пам'ятник "за любовь до России" (Остап точно напису не пригадує) тим, більшість із яких нічого не мали з нею спільного, або ж проти Росії воювали...

Мабуть аж тоді здалась дійсно важкою і твердою турецька земля нашим Запорожцям...

Козацька в'язниця

Не одному з вояків з Долини рож та смерти довелось по кілька днів і навіть тижнів побувати "на басах", себто у в'язниці, в самому місті Галліполі. Дехто розповідав, що там похмуро, вогко та непривітно, дають їсти лише раз денно, словом - в'язниця. Але дивувало людей те, що ніде не було у ній турецької сторожі: бачили то вояків-альянтів, то таки з самої "білої армії". Тому люди почали розпитувати докладніше про ту в'язницю в знайомих турків. І так нарешті довідались, що в такій в'язниці... варто й посидіти! То була старовинна турецька фортеця, з в'язничними відділами для запорожців, з таємним ходом аж у замок паші, що його руїни й досі височать над містом...

Почувши про це, Остап з кількома друзями помандрував найближчої неділі в місто, заплатили дідусеві Ібрагімові, який сяк-так говорив по російському, і попрохали його послужити за провідника (та й для охорони від своїх же вояків у тій в'язниці, щоб не притримали, бо це, мовляв, звичайна собі "екскурсія"). Добрий старий не взяв грошей, налив усім по чарці "ракії", потер вказівним пальцем об кічник другого, примовляючи "козак, козак" - себто, мали випити за спокій душ козаків, які в тій в'язниці мучились і гинули. "Дай, Боже, здоров'я!" - виголосив тост Ібрагім, і так дивно й приємно було чути з уст чужої людини слова рідної мови, в той час, як багато українців її цурались.

Коли плисти до Дарданельської протоки з боку Царгороду, то правий берег протоки вражає своєю стрімкістю і висотою: це майже рівно обтята могутня скеля, височиною в понад 200 метрів. Далі скелистий берег поволі знижується, щоб у кінці перейти в долину. Там, де закінчується той високий берег Дарданельської протоки, є острів з протоки в материк, шириною до 25 метрів і довжиною до яких 10 метрів, звідки морські води входять у дивний, створений природою із скель, чотирикутник, 200 на 300 метрів, із скелястими стрімкими берегами стінами, що сягають від 3 до 5 метрів височини. Запливши в ту скелясту велетенську яму - одне з див природи - потрапляєте з неї в ще один

природний отвір, довжиною в 10-12 метрів, досить вузький, бо всього яких 5-8 метрів ширини (але й крізь нього могло пропливти невелике судно) і звідти потрапляєте в ще один чотирикутник, набагато менший від попереднього: 40-50 метрів широчини і до 30 метрів довжини. Це вже наслідок праці людських рук: чотирикутник обведений цегляним муром, що височить над водою (яких 6 метрів висоти), але тільки з трьох сторін, а четверта сторона - це прямовисна стіна в'язниці, в якій турецький паша тримав у давнину невольників-запорожців. Як можна судити з стану каміння, з якого збудовано в'язницю, її поставлено було яких 350-400 років тому. Можливо, що в ті давні часи біля в'язниці не було жодних будинків, але в 1920-их роках міські забудови вже оточували і ті проходи-канали, і чотирикутники, і всю в'язницю. Від неї вів угору великий міцно збудований мур, високо вгору, аж до сучасних руїн замку паші: у тому довгому мурі був хід від замку до в'язниці, прихований від людського ока. Довгий мур впирався у високу муровану чотирикутну огорожу замку, вірніше - двору, в якому посередині стояв замок.

Проходячи берегом ще над першим, широким чотирикутником, мандрівники побачили праворуч невелику, викладену камінням, яму. Ні з неї, ані до неї не було жодних східців; яма була висічена у природній скелі, береги мала високі й стрімкі, людина не могла з неї вибратись без киненого згори мотуза чи драбини. Очевидно, під час дощів чи снігів яму частково замітало, або її заливало. Це була окрема, найтяжча в'язниця, по-сучасному - камера смертників, і в ній загинув не один козак... (Подібні "в'язниці" згодом будували комуністи в УРСР та, можливо, і в інших республіках. Так, у місті Ромен на Полтавщині, тепер Сумщині, в 1935-1937 роках у міській в'язниці комуністи "обладнали" дві подібні камери на горішньому поверсі: зацементовані кімнати, без даху, лише з товстими і вузько переплетеними ґратами вгорі: сніг чи дощ вільно спадали крізь ґрати на в'язнів, і там взимку замерзали ті, які чекали на слідство сталінських опричників, але Єжов вже наперед їх засуджував на вірну смерть).

Головна в'язниця збудована з масивних, тесаних руками, кам'яних брусів, покладених один на другий. Один такий брус має до 1 метра висоти і приблизно до 2 метрів довжини. В'язниця мала тільки два входи-виходи: один з води, а другий через хід у мурі, нагору, до двору паші. Перед входом до в'язниці з моря - зберігся кам'яний поміст, без східців, що висить над водою; він має широчину в 1 метр і тягнеться над хвилями, тулячись до муру в'язниці, аж до того місця, де бере початок таємний хід у мурі до замку на гору.

У меншому чотирикутнику, напроти в'язниці, Ібрагім звернув увагу своїм співподорожнім на дві старовинні, невеликого розміру галери: одна з них була затоплена і ледь чорніли її вигнуті борти з-під води; інша, почорніла від може й двох сотень років віку, ще трималась на воді, трохи перехилена набік; на обох бортах були слідні вирізи для весел, але перекладин-сидінь вже не було. В Остапа і його друзів стисло під серцем від думки, що може й на цій галері веслували колись їхні предки, приковані до сидінь, спрагли, змучені, стужені за волею... - невольники в землі бусурманській... Ібрагім, ніби відгадуючи їхні думки (старий добре читав вираз облич), і собі сумно хитав повитою срібним волоссям головою, мовляв, такі були часи, жорстокою була боротьба...

Що ж уявляла собою сама в'язниця, так старанно вмонтована будівничими турецького паші в околицю, відтята від світу водою з одного боку, а з трьох - могутніми височеними стінами? Це чотирикутна масивна будова, височиною в 15 метрів, і тому, що була без даху, то виглядом нагадувала якусь плоску модерну споруду, або рівну кавказьку саклю. В'язниця має два поверхи, з яких нижчий, перший сполучений із входом з води. Посередині першого поверху викопана досить глибока яма, вимощена середнього розміру (з людську голову) камінням. У тій ямі, як можна припускати, й карались українські козаки в турецькій неволі, спали там після виснажливої праці на ріллі в шаха, чи після веслування на морі, а може й очікували страти. Вікон, у звичайному розумінні, в тій в'язниці немає, там є тільки одно, яке можна скорше назвати отвором, або щілиною: два великі тесані камені покладені в стіні під таким кутом, що на зовні між ними є щілина в 4 сантиметри (ото й усього "вікна"!), але височиною в понад півметра. В середину, у в'язницю ці два камені розходяться так, що творять отвір до 40 сантиметрів широчини. З викопаної ями не видно навіть того вузького отвору; на першому поверсі в'язниці завжди напівп'ятьма, а через близькість до води - велика вогкість. З першого поверху ведуть, між кам'яними стінами, неширокі, півметрові сходи вгору, на другий поверх. Там кам'яна, добре вишліфована підлога, і чотири "вікна"-щілини, як те одне внизу. Крізь вузькі й високі шпари проникає більше світла, і хоча й тут відчувалася вогкість, однак було значно сухіше, особливо як того посушливого літнього дня, коли турецьку в'язницю відвідували наші мандрівники.

Швидко помітили якісь неясні, ніби кимось затирані, написи, вирізи та видряпини на стінах, на висоті людського росту й нижче. Кинулись їх розглядати. Один з вояків знайшов виразну літеру "Д", але далі нічого не можна було прочитати. Можна припускати, що турки в ту давнину, може і їх нащадки, не бажали зберігати для історії таку "кам'яну книгу" людських скарг та жалів, а може й погроз. Старий Ібрагім показував своїм друзям знаками, що в Царгороді та за ним є більше таких в'язниць та що там на стінах ще можна прочитати козацькі слова-написи.

В цей час глухо, немов з іншого світу, залунали кроки, і кожен здригнувся від несподіванки. Перед мандрівниками з'явилися до половини, стоячи внизу на східцях, два офіцери в чорній марковській уніформі:

- Вихаді! - скомандував один, не віддавши чести салютуючим воякам. Офіцери пішли вниз, "екскурсанти" за ними.

- Якої частини? Хто дозволив сюди йти? Вам що, "на баси" захотілось? - накинулись офіцери. Виявилось, що відвідувати в'язницю воякам суворо заборонено. Один з солдат пояснив, що прийшли подивитись на давню турецьку в'язницю та що Ібрагім - їхній провідник і член правління міста Галліполі. Хоча старий Ібрагім ніколи не був у жодному "начальстві", а все своє життя займався торгівлею та потроху рибалив, - однак "марковці" трохи стишили загрозливий тон. А коли старий турок якось зліпив по-російському речення, яким хотів сказати, що він поскаржиться турецькій владі за офіцерський напад на нього, "марковці" заперечливо замахали руками! Аж тоді виявилось, що й ті два офіцери з цікавості пішли оглянути в'язницю і... заблудили, не знаючи, як з неї вийти!

Ібрагім вивів усю групу довгим проходом у мурі, і коли всі опинились серед похмурих руїн замку, що серед присмерків наводив почуття дивного страху, - офіцери відсалютували воякам та їх провідникові і мовчки попрямували вниз, до міста. Але турок спинив їх гортанним окриком, вхопив дві чималі каменюки і пішов униз попереду цілої групи, пильно поглядаючи під ноги, чи не причаїлась десь на тих скелях отруйна гадина.

Здалеку долітали веселі й одночасно якісь тужливі гупання бубона, що заглушував музику... Місто Галліполі світилось скупко, лише на головній вулиці та біля альянтських складів сяяли купки вогників, намагаючись розігнати густий морок турецької ночі.

Далі події розгорнулись так, що Остап вже не зміг відвідати ту в'язницю. І нині він картає себе, чому не втяв чогось такого, щоб Кутєпов посадив "на баси", тоді напевно мав би досить часу оглянути і дослідити всі стіни, які бачили й чули його довговусих, з довгими оселедцями на буйних головах, мускулистих, гордих і знедолених предків!

Турецький переказ про козаків

Розпочалась осінь 1922 року. У шатрах скапувала вода, дощ монотонно тарабанив по тканині, яку "білогвардійці" старанно латали, але час і негода робили своє. Знову частіше заграли оркестри, проводжаючи на вічний спочинок вояків, на Запорізький цвинтар. Люди нарікали на свою бездіяльність, і генерал Кутєпов знову посадив кілька чоловік "на баси". Біля старої в'язниці стояли вартові, і годі було туди проникнути.

Такого осіннього дня Остап знову відвідав родину Ібрагіма, а той повів цього разу свого "кардаша"-земляка до кав'ярні. Там, у невеликій кімнаті з кількома низенькими столиками, при світлі свічок, сиділи старі турки, підібгавши ноги, кожен на маленькому килимку, і пили дуже міцну, аж тягучу, каву. Ібрагім не дурно запросив Остапа, якого звав також козаком, до тієї кав'ярні: турецький торгівець, незвичайно товстий, з постійною, професійною, усмішкою на круглому смаглявому обличчі, знав кілька мов, у тому й перську, досить добре російську, навіть трохи німецьку.

Коли всі вигідно розмістились, Ібрагім попрохав купця розповісти для "козак Остап" давню легенду, а можливо й правдивий переказ історичної події, що стосувався запорозьких козаків. Розповідь турецького купця можна переказати так:

Давно, дуже давно, ще коли було Генуезьке царство там, де є тепер Італія, над в'язницею в Галліполі на крутій горі височів замок турецького паші, який мав багато жінок у гаремі, багато галер у Чорному морі, багато невольників у в'язниці та багато краму в таємних льохах. Багатий був той паша міста Галліполі! У ті давні часи приступ до замку, руїни якого ви напевно бачили, з лівого боку був такий, як і тепер - замок захищало море, водяні протоки та мури й канали, а з правого боку і з півдня замок був оточений високим могутнім муром із тесаного каміння. І в частині того муру був таємний хід, що вів до в'язниці. До паші часто приїздили генуезькі купці, привозячи Середземним морем різні товари. Заїздили й непрохані гості - запорозькі козаки, які нападали на такі міста, як Скутара, Трапезунд, Синоп, а часом і на це побережжя, біля

Галліполі. Тоді паша посилав у море свої галери, але не всі повертались; іноді ж, після морського бою з козаками, не поверталось ні одно судно паші... Тому він наказав поставити на воду цілу флотилію галер та менших суден, найняв вояків, матросів і пильно стеріг свої береги. Під час одного нападу запорожці прорахувались: потайки висіли на берег, гадаючи, що висадились непомітно, а того й не знали, що майже рік на скелях день і ніч вартували турки та різні найманці паші. Тоді відбувся великий бій і майже сотня козаків з України потрапили в оточення. Турки і яничари загнали їх з боєм в ущелину, з якої не можна вилізти нагору, і там поранених добили, а здорових взяли в полон. Так у в'язниці паші, де перед тим жили варта та кілька невольників, зросло населення майже до 100 душ. Ті невольники-християни, маючи за нову хату оцю в'язницю, мусіли при потребі веслувати на галерах, а частина з них, з невольниками з інших народів, як італійців, персів, хорватів, обробляли для паші землю на тій рівнині, де згодом став Запорозький цвинтар. Що паша мав багато галер, як і його наступники, то це видно й нині, бо біля в'язниці одна давня галера ще тримається на воді, а кілька там є таких, що самі від давности, при високій хвилі - потонули. (Остап з друзями бачив у другому чотирикутнику дві галери). Флот галліпольського паші не лише відбивав запорожців, він здебільшого був потрібен для торгівлі, на галерах возили товари до Царгороду і навіть до Єгипту. Отже, ваші предки бували і в Єгипті, далекій країні різних див, хоча ніколи, мабуть не ступали там на берег, бо були приковані до галер...

- Іноді паша із своїм гаремом робив прогулянки по Чорному морю, але ніколи не відпливав далеко, боячись нападу "шайтанів", бо, треба вам знати, козаки іноді неначе з-під води виринали, не відомо звідки брались! Навіть біля Царгороду великими залізними ланцюгами перегороджували доступ з моря до берега, а вони якось пробивались, хоча їхні легкі судна не могли під ланцюгами пропливти!.. Турки забобонні, і дехто думав, що козаки-запорожці - закляті, знають якісь особливі чари. Траплялось, що в далеку дорогу до Єгипту на галери брали й кількох жінок паші, які найбільше йому подобались та дуже його упрохували, щоб дозволив під наглядом євнухів поплавати по світу...

Старий Осман замовк, надпив кілька ковтків кави; Ібрагім та інші його земляки, хоч не розуміли, за винятком Ібрагіма, ні слова з російської мови, уважно прислухались до розповіді, а почувши назви турецьких міст - жваво реагували, прицмокуючи язиками та на знак згоди, киваючи головами в боки.

- Як переказував мій дід, що жив до 102 років і мав чудову пам'ять. Лише під кінець життя осліп, - вів далі старий Осман, - то задля доброго серця того паші до своїх жінок- сталась йому погана пригода. Почалося з того, що одна з гаремниць, яка їздила на галері в далеку мандрівку з товаром, закохалась у невольника козака. І не дивно, бо вони були гарні, високі, чорняві і навіть старші віком - дуже стрункі. Вона потихеньку змовилася з тим козаком, що при першій же нагоді визволить його і втече з ним у край козаків, себто на Україну. Ще, щоб я не забув, козаки навіть Чорне море називали або Руським морем, або Козацьким, що дуже лютило наших, бо турки вважали це море своїм. Так було в ті давні часи, отже ви тепер, наші земляки-кардаші, за те не гнівайтесь.

Знову ковток темної кави...

- І трапилась нагода змовцям! Одного разу, як тільки паша повернувся з галери в замок, напало на його замок якесь військо. Яке саме - мій дід, нехай спочиває його душа в праведних руках Аллаха, - мій дід також не знав, забув. Почався бій, напасники перекинули через мури, що захищали двір і сам замок, запалені смолоскипи, чи може стріли з запаленими кінцями, і так у замку розпочалась пожежа. Паша, обороняючись, зробив із своїм військом вилазку, вийшов поза стіни, але був зраджений і його розбили наголову! Розлетілась вістка в замок, що паша мертвий, а тут вже частина замку в огні, і з палат втікає прислуга, а з гарему - жінки паші. Тоді та молода туркеня, яка закохалась у козака, вирішила, що настав її час! Таємним ходом у мурі збігла вона вниз до в'язниці, відчинила двері (мабуть наказала ключникові відчинити, а інші переказували, що намовила ключника-охоронця, аби відчинив, мовляв, козаки будуть битись проти ворогів по турецькому боці). Так, чи інакше це було, козаки опинились на свободі, і той, вибраний, захопив молоду туркеню на плече та з товариством - бігом униз, до виходу на воду, напевно думали піти вплав. Їм цей план не вдавсь, бо ніхто не мав ключів до тієї останньої брами, а розбити замки було неможливо, бо важили по кілька пудів і їх кували ковалі самого султана в Царгороді! Тоді козаки з дівчиною кинулись угору, ходом, що в мурі, і так вийшли в двір! Ось-ось і вже, здавалось, воля! Але не так судив Аллах! Оце невідоме вороже військо, що розбило пашу, подумало, що це прибула нова турецька підмога. Козаки ж не мали зброї, і багато з них поклали там голови, загинула й молода туркеня: однією важкою стрілою пробило і її, і козака-коханця. Таке мусить статись кожному з вірних, хто з невірними хоче закладати родину, пробачте мені, земляки!.. Хто лишився з запорожців між живими, того, коли все вияснилось, забрало те чуже військо з собою, а куди - ніхто не знає. Після того замок паші обернувся в руїну, він вигорів, почав розвалюватись і тепер туди навіть страшно піти...

Вже свічки стопились майже до краю, вже й по третій каві пили, і всіх охопило неясне сумовите почуття, що так часто приходить, коли люди вдаються до спогадів.

- І після того привозили іноді невольників з Царгороду, але вже не до замку, а тільки у в'язницю. А в тій невеликій ямі, яку ви поблизу головної в'язниці напевно бачили, у ній доживали віку старі козаки, на воді та хлібі, іноді сиділи й такі, які очікували смерти за якийсь вчинок. Найбільше стинали їм голови, а наглядач його вдарить батоном, може й задурно - от тоді козак вибере час та й веслом такого турка штовхне в море! Турка виловлять і на галеру, а козакові - прощайся з душею, бо думаю, - закінчував старий Осман, - що кожна людина має душу. Кожна людина має душу, навіть та, що про це не знає...

Американська допомога

Отак, через яких 300 років, довелось нащадкам запорожців побувати в Туреччині, і не один ліг на вічний спочинок там, де в давнину ховали його предків з України, на Запорізькому цвинтарі, в землі довкола міста Галліполю... Лише понад 300 років наші предки добре знали, за що воювали, а в лавах "білої армії" знали, та не всі... Та смерть смертю, і нехай усім вам у тих братерських могилах буде легкою колісь ворожа, а нині приязна турецька земля!

Середина липня 1921 року. Спека. На синьому небі ні хмаринки. Безвітря. Долина рож та смерти аж сіра. На щастя, смертність значно зменшилась: американський Червоний Хрест почав присилати велику допомогу харчами, одягом і частково ліками для тих, хто був при армії, але як цивільний. Таких було з 20 тисяч втікачів. Одержуючи добрі американські харчі та ліки, що їх годі було в ті роки дістати мабуть і в самому Царгороді, цивільні втікачі ділилися з вояками, бодай із рідними та знайомими, так що щедра рука великої Америки і тут, у Долині рож та смерти, спричинилась до покращання становища багатьох десятків тисяч людей з України, Росії, Кавказу.

Смертність зменшувалась ще й тому, що деякі частини "білої армії" почали покидати Долину рож та смерти: за домовленням між генералом Кутєповим та альянтами, кілька сотень вояків перевезли до Болгарії, при повній зброї. Дедалі, то частіше люди говорили, що й усю армію буде відіслано в ту країну.

Однак, хоча загальне становище й покращилось, не всі вояки мали родичів, або знайомих між цивільними. Не мав нікого й Остап, і він лише поглядав на базарах у Галліполі на гори соковитих кавунів, динь та інших південних овочів, бо не мав за що купити. Французи вже не дозволяли ходити воякам на заробітки в порт, бо було багато випадків, що люди з "білої армії", не бачачи виходу, самовільно втікали на чужих кораблях, щоб десь пристати, знайти працю і зажити нормальнішим життям. Траплялось, що такого "втікача з Туреччини" завертали назад аж із Італії чи Франції, адже він не мав жодних документів... Турки продовжували допомагати біженцям, як могли, а рештки греків і далі кривим оком поглядала на приношені, пропечені сонцем чужі уніформи...

На початку серпня 1921 року Долина рож та смерти була майже на половину порожня. Шатрове містечко над "Дніпром" порожніло з кожним днем. Після короткого польового Богослуження, відходила сотня за сотнею. Люди і сумували, і раділи, дивлячись на спорожнілі, а то й розкидані вітром брудні намети. Ще трохи, і вже не буде кому співати вечорами над галліполійським "Дніпром" у долині українських пісень.

У горах очікували ночей табуни шакалів. Коли стемніло, вони табунами збігали в долину, скавчали і вили, розшукуючи поживи. Остап мав з ними пригоду: повертався пізньої ночі й при сьйві місяця (над Туреччиною він якийсь особливо блискучий, може через відсвіт моря) помітив, що під поваленим наметом щось ворухиться. "Може хтось перепився?" - подумав і, нагнувшись, підняв край брезенту, щоб побачити ошкірену від переляку морду шакала! Остапа немов хто відкинув назад, а такий же переляканий "гість" чкурнув з-під намету до своєї гірської нори чи лігва...

Між останніми сотнями жителів Долини рож та смерти залишився якийсь дотепник-жартун. Ніхто його не знав, не знали, де й коли він малював свої промовисті жарти-плакати, які потім чіпляв на площі в Галліполі, а іноді на шатрах. На одному плакаті він намалював символ Америки - Дядька Сема, з борідкою і високим капелюхом. Дядько Сем стріляв з гармати по людях, які гуртами сиділи в Долині рож та смерти, але стріляв... консервами, хлібом, ковбасами, сиром, шоколадом, яблуками та пакунками з одягом!.. Цей веселий плакат був немов нашою спільною подякою Америці. Інший плакат був більш сатиричного змісту: в Долині рож, біля струмка - "Дніпра" велике "болгарське"

колесо, що його звичайно крутять осли, щоб поливати водою городи. Мистець зобразив, як те колесо крутили "білогвардійці", в образі старих бородатих дідів, усі в чині генералів!.. "Генеральські" бороди тяглися за ногами, заважали йти, та одночасно були й нашим рятунком: вони хоч сяк-так прикривали голе тіло... Дивлячись на той плакат, всі сміялись, бо як інакше реагувати, але в душі, мабуть, кожний відчував важкий сум. Остап і його земляки відчували смуток найгостріше: Україна була близько, два дні морем, але її для них не було! Правда, говорили, що за згодою барона Врангеля український патріот Романюк наладнав у Одесі зв'язок із повстанцями, однак його мали зловити чекісти, а далі нічого не відомо. Згодом, аж у чеській Празі, Остап довідався, що вночі на 12 червня 1921 року великий загін чекістів обстріляв у Одесі біля входу в катакомби групу повстанців-антикомуністів, якою керував офіцер Укке, і мало хто там залишився живим. Укке на допиті виявив усе, що знав, виказав навіть пароль повстанців "Целик - Царицин". Ще інший заарештований, Димченко, підтвердив, що той пароль правдивий, і чекістам вже було не важко громити повстанські штаби. Напевно ніхто вже ніколи не довідається, чи Укке, який раніше вірно служив "царю й отечеству", не видав навмисне, або рятуючи шкіру, українських повстанців окупантові.

До Болгарії

Болгарське царство в сиву давнину було поєднане з княжою Руссю-Україною: Болгарія дала Україні першу й володарку - княгиню св. Ольгу - князівну Єлену Сондоке. Це було ще на переломі IX-X століть, але щось завжди зберігається в історичній пам'яті народів. Болгари, хоча й затуманені царсько-російською пропагандою, щиро відносились до всіх слов'ян з території колишньої Російської імперії. Болгарський уряд повідомив, що бере до себе рештки "білої армії", людей усіх національностей.

Прийшов час попрощатися з сумною Долиною рож та смерти. Остап із друзями поспішив до знайомих турків, з якими обнявся на прощання, мов брат із братом. Групою пішли ще раз на цвинтар запорожців, гуртом проказали над ними "Отче наш", перехрестили ту землю "бусурменську", що стала останнім пристановищем для білих козацьких кісток. Двоє кубанських козаків і троє наддніпрянців залишилися на тому цвинтарі для варти, і турецькі власті дали на це згоду та дали їм скромне утримання. Яка дальша доля тієї добровільної варти біля духів наших предків - Остап не знає.

Рано-вранці 20 листопада 1921 року останні кілька сотень, переважно українців, востаннє окинули зором турецьку долину, що хотіла бути привітною, але не завжди могла бути такою, і під команду старшини-українця відмаршували до міста. Майже все населення Галліполі вийшло проводити останніх військових-чужинців до порту. Турки, щось вигукуючи, махали на прощання фесками й хустинами; навіть недобррозичливо наставлені греки виглядали із своїх крамниць та будок.

О 4-ій год. по полудні рештки "війська" опинились на турецькому пароплаві "Решид-паша". Турки довго з берега махали на прощання руками, і наш збірний герой Остап відчував, що не ворожнеча, а приязнь між Україною і Туреччиною повинна бути навіки-вічні.

Вранці наступного дня "Решид-паша" пришвартувався вже в Царгороді, а по полудні того ж дня кілька сотень нових бездержавних скитальців сходили вниз трапом на болгарську землю, у порті Варна. Тут всі відчули різку зміну температури: у Галліполі було тепло й соняшно - у Варні лютував північний сніговий шторм! Болгарські чиновники, дивлячись на блаженський одяг прибулих, приносили з дому ковдри та якісь сіряки, щоб допомогти людям...

У Болгарії

У Болгарії лютував не лише сніговий, а й політичний шторм того непевного 1922 року, коли Ленін з Москви спрутом простягав "комуністичні", імперіялістично-російські щупальці, куди лише міг. Владу тоді мав прем'єр Цанков, антикомуніст, але фактично безсилий у боротьбі з комуністами, яких нашвидку фабрикували в країні московські пропагандисти, провокатори та підплачувані запроданці. Тому становище решток "білої армії" було в Болгарії непевне: місцеві комуністи ненавиділи прибулих, під'юджували проти них населення, а де могли, то й владу.

Кругло тиждень сиділи переселенці на турецькому кораблі, аж перейшла сніговиця. Потім їх повели в порту Варні на "карантин": у лазні дали досить мила, але надто мало теплої води, люди заледве встигли помитись. Швидко скінчивши з таким вояцьким туалетом, власті повезли спеціальним потягом переселенців до столичної Софії. Остапові ще в поїзді кинулось у вічі, що болгарська поліція мала таку саму уніформу, що й колись царська російська. Помітив він також, що не всі болгари добре до них відносились, але не знав причини. Після короткого перепочинку в Софії, що справляла враження окупованого міста, людей повезли в супроводі болгарських вояків (також були вдягнені в московського типу шинелі, навіть зброю мали російську) за 10 кілометрів, до міста Княжево, і там розмістили в колишній військовій школі касарняного типу. До Болгарії прибули Кутепов та кілька інших царських генералів. Знову розпочалась муштра: мішанину-збиранину з колишньої "білої армії" виганяли в холод і сніг, водили на вправи з гвинтівками, хоча стріляти було заборонено та й набоїв майже не було. Трохи згодом привезли й рушничні набої. У довіреній групі українців Остап почув, що коли б дійшло до нових боїв з комуністами, то українці спробують зформувати полк, щоб триматись гурту. Між місцевими болгарами було чимало прихильників Москви, байдужі до того, що вона з білої стала червоною. Супроти "добровольців" такі болгари всіляко виявляли свою нехіть. Було один час небезпечно вийти у місто самому...

Але большевицька Москва з її місцевими болгарськими підпрямними прорахувалась у своїй ставці на комунізацію Болгарії. Уряд Цанкова і найвищі представники решток "білої армії" склали таємний договір: на випадок большевицького перевороту "біла армія" мала негайно перебрати владу в свої руки, дарма, що нараховувала лише кілька тисяч багнетів та до сотні кулеметів. Ранньою весною якийсь загін комуністів спробував атакувати один з бараків. Діставши добру відповідь, він зник, лише на снігу ще довго темніли сліди крові...

Тим часом 20 березня 1922 р. прийшов офіційний наказ про розпуск "білої армії" й переведення її людей на становище цивільних біженців-бездержавників. Вояки дістали право жити на приватних помешканнях, шукати праці. Тоді Остап

з кількома десятками земляків відразу ж подався до Софії. Грошей не мали, йшли пішки поганим шляхом, але йшли, співаючи своїх пісень, і майже в кожного в кишені лежав наган.

Група прибула в столицю після двогодинного маршу. Болгарський поліцай, підозріло поглядаючи, показав шлях до головного двірця. Цього лише було й треба: хлопці вже знали, що поблизу залізничного двірця міститься невелика українська колонія. Як рідних, привітав прибулих полк. Фелонович (той славний полковник, який потім брав участь у боях з угорцями в Карпатській Україні). Прибулі заледве розмістились у трьох невеличких бараках, та почували себе там, ніби й справді вдома. Крім людської уваги, рідної мови, скромних смачних харчів, вперше за кілька років побачив тут Остап портрет Тараса Шевченка, мапу України, герб Тризуб!

Наступного дня полк. Фелонович повів своїх "білогвардійців" до українського консульату. Над гарним будинком в центрі Софії повівав український державний прапор! Українців прийняв їхній консул п. Драгомирецький з видимою радістю. До речі, він походив із м. Прилук на Полтавщині, мав вищу освіту, в розмові іноді закидав російське слівце, але був щирим патріотом. Хоча була майже середина 1922 року, український консулат у Болгарії працював без перебоїв, його документи, пашпорти УНР, печатки були визнані урядом Болгарії та кількох інших країн. Син автора "Історії України" та опери "Катерина" Миколи Аркаса, д-р філософії Микола Миколайович Аркас (здобув докторат згодом у Празі) із своєю матір'ю також з "білою армією" потрапив у Болгарію і на виданий в українському консуляті пашпорт Української Народної Республіки жив потім у Чехії, переїхав до Франції та в 1950 роках поїхав з родиною до Америки. На його пашпорті є печатки багатьох держав, і Микола Миколайович, невтомний працівник пера, гордий, що нікому в житті не поступався, а проніс свій український пашпорт, як прапор, через півсвіту впродовж півстоліття.

Український консулат у Софії працював без перебоїв, бо раніше Болгарія купила багато цукру в Україні, за Головного Отамана Симона Петлюри, але не встигла всі гроші виплатити в Києві. Коли ж Київ окупували червоні вандали з півночі, болгарський уряд відмовився від будь-яких виплат загарбникам, і тому посол Драгомирецький мав змогу багатьом своїм знедоленим землякам допомогти за кордоном.

З одержаними від свого консула документами Остап із друзями стали вільними людьми. Тримаючись по-зможі групи, вони працювали на будівництві. Остап швидко навчився мулярства: заробляв на день 100 левів, а кілограм хліба коштував 2 леви, обід у доброму ресторані яких 10 левів, садовина, городина, молочні вироби - майже за безцінь. Декого доводилося стримувати від надужиття вина, чи болгарської горілки "ракії". Болгари люблять міцні, приперчені страви. Один із наших збірних героїв пригадує, як у Софії замовили собі в неділю в ресторані "ягнешко печене з зарзаватом" - смажене ягня з зеленим перцем та іншими приправами. Страва була надзвичайна, але потім увесь вечір хлопці ходили з відчиненими ротами, бо пекло, та попивали "бузу", щось на зразок рідкого кислого молока.

Болгарські робітники виявились антикомуністами. Остап зробив висновок, що болгари - це добрий, гостинний, працьовитий народ, дуже набожний, схильний

до традиціоналізму. Комуністичних прихильників було мало, та й ті почали швидко "випаровуватись".

Остап і його група переїхали до містечка Татар-Базарчук, де колись царський загарбник Суворов у війні з турками спинив військо на перепочинок. Молоді українці швидко довідались, що в місті живе кілька старих людей, вихідців з Одещини, які й досі носять уніформу з часів Суворова!.. Знайшли одного, і він, тоді вже понад 75-річний старик, розповів українською мовою, з домішкою російських та болгарських слів, що Суворов залишив кілька своїх сотень у Болгарії, як кадри для болгарської армії. Оповідач сам належав до таких кадрових офіцерів. Тепер жив на пенсії, велось йому дуже добре. Україною не цікавився, але не цікавився й Росією - Болгарія стала його батьківщиною... "Хто платив - тому й служив!" - заявив старик, навіть не кліпнувши оком. Для Остапа та розмова була ще одним життєвим університетом, і він знову задумався над дивною вдачею деяких синів свого народу... Колись в історії були в Україні "татарські люди", а ось перед ним був "болгарин". Болгари ж не вимагали від того чоловіка нічого більше, як військових знань!..

Виїзд із непевної країни

Десь у червні 1922 року комуністи таки вчинили в Софії переворот. Він не поширився по Болгарії, бо червоні концентрувались лише в столиці й кількох інших містах. Уряд Цанкова впав, його місце зайняв комуністично-московський агент Стамбулов. Відразу ж переворотники, де змогли, почали заарештовувати офіцерів і генералів колишньої "білої армії", в різних місцевостях дійшло до боїв. Український консулат у Софії звернувся до нового уряду з заявою, що деякі заарештовані українські старшини - не росіяни, вони потрапили до "білої армії" через безвихідь на Україні, відтяти від основних сил соборної Армії УНР. Уряд Стамбулова, не орієнтуючись ще в ленінсько-чекістській "практиці", наказав, щоб українців не затримували!.. За його ж наказом, полковників і генералів-росіян було вислано до Сербії, куди, до речі, українців не пускали, лише росіян...

Стамбулов не довго "урядував" у Болгарії, його було зметено новим, антикомуністичним народним переворотом. Найбільше в цьому виявили себе войовничі й патріотичні македонці, прихильники самостійної України і українців взагалі. Частково допомогли здійснити переворот і колишні вояки "білої армії", які хоча й ходили на приватні роботи, але жили спільно, в бараках. Українська група з Остапом, що якимось непомітно вибився в ній наперед, участі в боях проти комуністів не брала, лише обеззброїла семеро червоних на їхній станиці поблизу українського консулату в Софії та кілька днів тримала варту біля консулату.

Після перевороту генерал Кутєпов покинув рештки своєї армії й виїхав на еміграцію до Франції. В Парижі він показував із себе "дурного Ваньку", російського ведмедя, якому потрапили в лапи чужі золоті гроші: кидав ними на всі боки на "русских балах". Врешті-решт, у 1928 чи 1929р. харківська акторка Плевицька (була коротко й вона в Галліполі, потім повернулася "на рідину") видала в Парижі ген. Кутєпова большевикам і його замордували. Рештки "генералітету" тієї російської про-царської армії, як Краснов, Шкуро й ін., поселилися в Сербії (в кінці Другої світової війни їх, разом із Власовим,

союзники віддали большевикам на смерть). "Біла армія" розбрелась остаточно по Болгарії та Сербії, чимало людей виемігрували до Франції. Було помітно, що болгари з сербами ворогують, а ту ворожнечу могла через своїх агентів використати імперська "червона" Москва...

У болгарській газеті Остап вичитав, що влітку в Австрії відбудеться Світовий Ярмарок.

- Поїдемо, хлопці, "ярмаркувати" у Відень, - сказав він одного вечора своїм втомленим після укладання бетону "воякам".

- У Відень?! - в один голос загула українська тридцятка.

- Так! Від завтра нехай кожний "тисне копійку", як лише може. Дорога з Софії до Відня коштує 800 левів, небагато, але ж треба трохи краще вдягтись та й на запас мати. Що далі - скажу згодом.

Остап не розповів усього, побоюючись, що з його плану може нічого не вийти. Справа в тому, що він сам мав візит у консулат, і консул Драгомирецький поінформував його про можливість студіювати в Чехо-Словаччині, в українській школі!.. Остап сам рвався до науки та добре знав, що й більшість із його групи мріє про те ж саме, це була переважно молодь. Крім того, наш консул дав Остапові адресу української організації у Відні - "Січ". Досить чепурно зодягнені й причесані, з квитками й візами в кишенях, наші "білогвардійці" гуртом прибули до свого консулату, сердечно попрощались із паном консулом та іншими урядовцями.

- Їдьте щасливо з Богом, - сказав на прощання п. Драгомирецький, - но не забувайте о тім, що Україна Петлюри про вас не забуває.

Остап прийняв ті слова, як вказівку на все своє молоде життя, і він дійсно багато зробив за кордоном для української справи, як різномовний журналіст.

Відень

Тепер говорять, що хто не був у Парижі, той не був у Європі, - але в ті часи хто не був у Відні, той також не був у Європі. До 50 українців-студентів наважились їхати на Світовий Ярмарок до Відня з думкою, щоб потім пробратись до гостинної Чехії на студії. З них 37 осіб, в тому й Остап, також письменник Микола М. Аркас, добились свого. Із Софії група виїхала до міста Лом на Дунаї, всіла там на пароплав і вирушила в 10-денну подорож до австрійської столиці. Другого дня на пароплаві вже всі знали, що до Відня мандрують "українські студенти з Болгарії" (хлопці, зрозуміла річ, не розповідали про свої митарства в складі чужої армії). Знайшовся між молоддю співак і диригент, який казав, що одружився з піснею, бо української дівчини вже кілька років і на кілометр від себе не бачив. Хлопці з таким завзяттям взялися біля кочегарки вивчати пісні на три голоси, що пасажери сходили вниз, щоб почути їхні проби. У складі імпровізованого хору більшість були українці й мовно, але декілька було й таких, які заледве українською мовою розмовляли, хоча і як щиро вчилися. Хто б подумав, що саме вони найбільше пригодяться Остаповій групі в дорозі! На пароплаві пливли чимало різних купців і торгівців різних націй. Деякі з них провадили за царя торгівлю з Росією, і між ними було кілька любителів старої російської пісні про ватажка Стеньку Разіна. Після першого українського

концерту на водах Дунаю та після перших захоплених оплесків і почесної вечери з капітаном, наші "хористи" були змушені нашвидку вивчити пісню "Стенька Разін", бо придуркуватий німецький купець пообіцяв студентам велику суму за її виконання. На нараді залунали голоси, що "ну його к чорту, з його Разіном!", але переміг розсудок: щоб студіювати в іншій країні, треба мати гроші.

На черговому концерті диригент підкреслив, що це український студентський хор, але заспіває російську пісню про Разіна, бо той повстанець бунтувався... проти російського царя! В кінці пісні залунали знову бурхливі оплески, а купець заплатив за свій "вундабар" удвічі більше, ніж обіцяв.

У чистенько вимитому, хоча й напівголодному, Відні не було важко знайти потрібну допомогу, бо кілька хлопців з Херсонщини добре говорили по-німецькому, навчившись у сусідніх німців колоністів. Так Остап привів свою "армію" до будинку української студентської організації "Січ". Там безталанних "вояків" викупали, поголили й постригли, декого краще вдягли, а найголовніше ж подали всі інформації, як перейти кордон до Чехії! Чи не вперше українці-наддніпрянці зустрілись у "Січі" з українцями з Галичини та всієї Західньої України, і ніхто не відчував жодного відчуження, це були діти одного знедоленого народу. Остап, щоб підкреслити свою вдячність, сказав навмисне голосно, що за п'ять років у "білій армії" він не зміг звикнути до росіян, вони так і залишились йому чужими. Почувши це, галичани сяяли від радості. На жаль, те, що стосувалось Остапа, стосувалось не всіх.

Ще заки бодай нашвидку оглянули Світовий Ярмарок, наші майбутні студенти побували в українському консуляті, який також ще діяв. Там вони зустріли проф. Вілінського: кожний студент одержав допомогу по 50000 австрійських марок. В Австрії тоді панувала страшна інфляція: за 50000 а.м. можна було купити один фунт хліба! Але ціна тих грошей полягала не в грошах. Із свого боку, майбутні студенти також зробили жест, подарувавши віденській українській "Січі" свої власні п'ять... мільйонів а.м., зароблених за "Разіна" у німецького купця!

Все було на добрій дорозі, і Остап та його друзі не захотіли залишатися бодай ще на один день у Відні. Молодь рвалась до науки. Світовий Ярмарок вони оглядали тільки яких три години. Пізнім вечором, супроводжувані двома студентами-січовиками, з відповідними посвідками від українського консула з єдиним ствердженням, що це українські студенти, - наші мандрівники були вже на кордоні. Нічка-мати все покрила, прощай Австріє!

Прощайте й раз-назавжди чужі команди, чужі ідеї, чужа Росіє!

Студенти в Подєбрадах

Так закінчується наша повість про власне безголів'я в 1917-20 роках, про залишену напризволяще південну частину України та її людські маси, про останнє використання російськими білими генералами української сили, про гостинну Туреччину з її сумною Долиною рож та смерти, про дружню державу Болгарію, яка простягла товариську руку решткам "недобитків православних", хоча сама переживала непевні часи...

У Золотій Празі 37 молодих українців з'явилися несподівано в будинку Українського Комітету. Коли Остап схвильовано відрекомендувався, сивуватий професор вийшов з-за столу і міцно обняв молодого козака, який не зрадив

України, навіть коли був змушений до зради. З радістю зустрів там своїх земляків Фотій Мелешко - український повстанець, який вже тоді звернув на себе увагу української колонії цікавими прозовими творами.

- Дорогі друзі! - звернувся професор до молоді. - Збройно ми тимчасово програли боротьбу. Берімся за навчання. Ми збудуємо Україну знанням! Є багато доріг, як здобути намічену ціль, нашою дорогою тут буде наука.

Так Остап із Полтавщини та його молоді друзі із Півдня України, пройшовши мало що не Дантівське пекло, зберігши своє національне "я" попри всі обставини, стали студентами Української Господарської Академії у Подебрадах. Ще впродовж кількох років прибувала туди українська молодь з різних країн Європи і з різних сторін України, а чеський уряд "замикав очі" на перебіжчиків та ще й допомагав українській вищій школі.

Лише ночами в снах Остапові привиджувалась Зіна - Лісова Квітка, вчувався плескіт чорноморських хвиль, ввижались повішені на стовпах, вигоріла Долина рож та смерти, привиджувались запорозькі цвинтарища на турецькій землі...

З жадобою талановитий юнак накидавсь на книжки. Остап знав, що різні дороги ведуть до заповітної мети, що кожна вимагає зусиль і що його найбільш покритившений у Європі народ - може найщасливіший у світі, бо він має за що змагатись.